

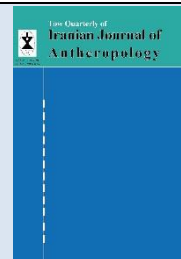

ISSN: 1375-2096

Iranian Journal of Anthropology

Volume 23, No. 42. Spring and Summer 2026: Pp. 55-82

<https://journal.asi.org.ir>

DOI: <https://doi.org/10.22034/jasi.2026.2090382.1637>

The Carpet as a Memory of Migration: An Anthropological Study of the Formation of Carpet-Weaving Identity in Khorasan

Majid Reza Moghanipour¹, Ashkan Rahmani²

Associate Professor. Dr., Shiraz University, Faculty of Art & Architecture, Department of Art, Shiraz University, Shiraz, Iran. **Email** moghanipour@shirazu.ac.ir

Associate Professor. Dr., Shiraz University, Faculty of Art & Architecture, Department of Art, Shiraz University, Shiraz, Iran.

ARTICLE INFO

Type of Article: Research

Article history:

Received 1 June 2026

Revised 2 July 2026

Accepted 5 July 2026

Keywords:

Cultural contact,
Khorasan carpet,
Material culture,
Material memory,
Migration.

ABSTRACT

Migration has been one of the principal forces shaping the circulation of knowledge, technologies, and cultural traditions throughout history. Within this process, handmade carpets preserve material evidence of human mobility by incorporating technical practices, aesthetic conventions, and collective memories that accompany migrating communities. This study investigates how migration contributed to the formation of Khorasan carpet-weaving identity from the perspective of material culture anthropology. The research adopts a qualitative historical-anthropological approach based on descriptive and analytical methods. Documentary evidence, historical sources, anthropological studies, and specialized literature on Iranian carpets were examined alongside field research conducted through semi-structured interviews with experienced carpet weavers, designers, dyers, merchants, and regional specialists from North, Razavi, and South Khorasan. The collected data were interpreted through comparative historical analysis to identify the influence of migration on the development of regional weaving traditions. The findings indicate that the identity of Khorasan carpet weaving emerged through the cumulative effects of both collective and individual migration. The movement of Kurdish, Baluch, Arab, Turkmen, and other communities transferred weaving techniques, design traditions, color preferences, and systems of cultural memory into the region, while the migration of master weavers, designers, and merchants introduced new production methods, workshop organization, and commercial networks. These processes gradually transformed the formal, technical, and symbolic characteristics of Khorasan carpets while integrating diverse cultural traditions into a distinctive regional weaving identity. The study concludes that Khorasan carpets should be understood as material archives of migration in which historical mobility became embedded in techniques, visual forms, production practices, and cultural memory. Their identity therefore reflects centuries of cultural interaction rather than the heritage of a single ethnic tradition.

Copyright © 2026 The Authors. Published by The Anthropological Society of Iran. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Citations: Moghanipour, M.R.; Rahmani, A., (2026). "The Carpet as a Memory of Migration: An Anthropological Study of the Formation of Carpet-Weaving Identity in Khorasan". Iranian Journal of Anthropology, 23(42): 55-82.

<https://doi.org/10.22034/jasi.2026.2090382.1637>

Introduction

Migration has occupied a central place in historical and anthropological research because it enables the movement of people together with the circulation of knowledge, technologies, beliefs, and cultural practices. Many studies have examined migration through demographic, political, or economic perspectives, while fewer have explored its long-term material consequences. Material culture offers an alternative way of understanding migration by revealing how the experiences of mobile communities become embedded in objects that continue to circulate long after the movement itself has ended. Handmade carpets are particularly valuable in this regard because they preserve technical skills, aesthetic traditions, production habits, and symbolic meanings transmitted across generations. Their visual and structural characteristics therefore provide evidence of historical encounters that cannot always be reconstructed from written sources alone.

Khorasan represents one of the most significant historical regions for investigating these processes. Located along major commercial and cultural routes connecting the Iranian plateau with Central Asia and the eastern Islamic world, it has experienced successive migrations throughout its history. Kurdish, Baluch, Arab, Turkmen, and other communities settled in different parts of the region, while merchants, designers, and master weavers moved between Khorasan and other carpet-producing centers. These movements created sustained opportunities for cultural interaction and gradually influenced local weaving traditions. Consequently, the identity of Khorasan carpets cannot be understood solely through geographical location or ethnic affiliation, since it developed through continuous exchanges among diverse communities over several centuries.

Despite the importance of Khorasan carpets in the history of Iranian weaving, previous research has largely concentrated on questions of style, chronology, regional classification, technical characteristics, or artistic value. Comparatively little attention has been devoted to the historical processes through which migration shaped the region's weaving identity or to the ways in which these processes became materialized in carpets themselves. Addressing this gap, the present study examines Khorasan carpet weaving through the perspective of material culture anthropology. It investigates how collective and individual migration contributed to the transmission of weaving knowledge, aesthetic conventions, production practices, and cultural memory, and how these processes collectively formed the distinctive identity of Khorasan carpet weaving. By interpreting carpets as material evidence of historical mobility, the study offers a broader understanding of the relationship between migration, cultural interaction, and the formation of regional artistic traditions.

Discussion

The findings demonstrate that migration shaped Khorasan carpet weaving through multiple and interconnected processes extending beyond the physical relocation of people. Each migratory movement transferred a body of technical knowledge, aesthetic preferences, production experience, and cultural memory that became incorporated into local weaving traditions. Rather than replacing earlier practices, these transfers accumulated over time, producing a regional identity characterized by continuity, adaptation, and cultural interaction. The influence of collective migration is particularly evident in the persistence of weaving techniques, design structures, color palettes, and symbolic motifs associated with Kurdish, Baluch, Arab, and Turkmen communities. These elements

retained aspects of their original cultural contexts while gradually adapting to new environmental, economic, and social conditions in Khorasan. At the same time, individual migration generated a different mechanism of cultural transmission. The movement of master weavers, designers, merchants, and workshop owners facilitated the circulation of specialized knowledge, workshop organization, commercial connections, and artistic innovations. Their contribution extended beyond technical improvement by reshaping production systems and strengthening relationships between regional and national carpet markets. Viewed through the perspective of material culture anthropology, Khorasan carpets can therefore be interpreted as repositories of accumulated historical experience. Their technical structures, visual compositions, and production practices preserve traces of successive encounters among communities whose interactions unfolded over centuries. Migration did not simply introduce isolated motifs or weaving techniques; it established enduring processes of cultural exchange through which diverse traditions became integrated into a coherent regional weaving culture.

This interpretation also challenges explanations that attribute the identity of Khorasan carpets exclusively to geographical setting or ethnic origin. The evidence suggests that regional identity emerged through sustained interaction among communities with different cultural backgrounds, each contributing to the gradual transformation of weaving knowledge and artistic practice. The resulting carpets embody multiple historical trajectories simultaneously, reflecting both continuity with inherited traditions and adaptation to changing social and economic circumstances. From this perspective, Khorasan carpets should be understood as material expressions of historical mobility. They record the transmission of knowledge, memory, and social relationships across generations while illustrating how migration continued to shape regional cultural production long after the initial movements had taken place. Material culture thus provides a valuable framework for reconstructing historical processes that remain only partially visible in documentary sources.

Conclusion

This study has demonstrated that the identity of Khorasan carpet weaving cannot be adequately explained through geography, ethnicity, or stylistic development alone. Instead, it emerged through a long historical process in which successive waves of migration enabled the circulation of technical knowledge, aesthetic traditions, production practices, and collective memory across different communities. These processes gradually became embedded in the material structure of carpets, allowing them to preserve traces of historical encounters that extend beyond the limits of written documentation.

The findings further indicate that collective and individual migration influenced Khorasan carpet weaving through complementary mechanisms. While the relocation of ethnic communities introduced inherited weaving traditions and visual languages into the region, the movement of master weavers, designers, merchants, and workshop owners accelerated the transmission of specialized skills, production technologies, and commercial organization. The interaction of these processes transformed local weaving without eliminating earlier traditions, resulting in a regional identity formed through continuous adaptation and cultural exchange. Approaching carpets as material culture also expands the analytical possibilities for studying migration. Rather than treating migration solely as a demographic or historical phenomenon, this perspective reveals how human

mobility leaves durable material expressions that preserve social relationships, technical knowledge, and cultural memory across generations. Khorasan carpets therefore function as historical documents in their own right, recording patterns of interaction that are often only partially reflected in textual sources. Their structures, motifs, techniques, and production practices collectively constitute a material archive through which the history of migration can be reconstructed.

The contribution of this study extends beyond the history of Iranian carpets. It demonstrates the value of integrating historical anthropology with material culture studies to investigate the formation of regional artistic traditions. This interdisciplinary approach provides a broader framework for understanding how migration participates in the production of cultural identities through material objects. Future research may apply similar perspectives to other Iranian weaving regions or to different forms of traditional craftsmanship in which migration has shaped local production systems. Comparative studies across regions could further clarify the diverse ways in which human mobility has influenced the development of material culture and contributed to the formation of cultural landscapes over time.

Conflict of Interest

No potential conflict of interest was reported by the authors.

ISSN: 1375-2096

نامه انسان‌شناسی

سال ۲۳، شماره ۴۲، بهار و تابستان ۱۴۰۵، صص: ۵۵-۸۲

<https://journal.asi.org.ir>

دانشگاه شیراز
نامه انسان‌شناسی

DOI: <https://doi.org/10.22034/jasi.2026.2090382.1637>

قالی به مثابه حافظه مهاجرت:

مطالعه‌ای انسان‌شناختی درباره شکل‌گیری هویت قالی‌بافی خراسان

مجیدرضا مقنی‌پور^۱، اشکان رحمانی^۲

۱. دانشیار هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)

Email: moghanipour@shirazu.ac.ir

۲. دانشیار هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخچه مقاله:

دریافت ۱۴۰۵/۳/۱۱

بازنگری ۱۴۰۵/۴/۱۱

پذیرش ۱۴۰۵/۴/۱۴

کلیدواژگان:

تماس فرهنگی،

حافظه مادی،

فرهنگ مادی،

قالی خراسان،

مهاجرت.

مهاجرت یکی از مهم‌ترین سازوکارهای شکل‌گیری تماس‌های فرهنگی و انتقال عناصر فرهنگی در جوامع انسانی است و آثار آن را می‌توان در بسیاری از نمودهای فرهنگ مادی مشاهده کرد. تاریخ فرهنگی ایران نیز همواره با جابه‌جایی گروه‌های انسانی، استقرار اقوام و شکل‌گیری شبکه‌های متنوع تعاملات فرهنگی همراه بوده است. خراسان به سبب موقعیت جغرافیایی، اهمیت تاریخی و جایگاه مذهبی خود، از دیرباز یکی از مهم‌ترین حوزه‌های مهاجرپذیر ایران بوده و در نتیجه، بستری مناسب برای شکل‌گیری و تداوم تماس‌های میان‌فرهنگی فراهم آورده است. پژوهش حاضر با رویکردی انسان‌شناختی و با تکیه بر مفاهیم فرهنگ مادی، تماس فرهنگی و حافظه مادی، به بررسی نقش گونه‌های مختلف مهاجرت در شکل‌گیری هویت قالی‌بافی خراسان می‌پردازد. روش پژوهش توصیفی‌تحلیلی با رویکرد تاریخی‌انسان‌شناختی است و داده‌ها از طریق منابع کتابخانه‌ای، اسناد تاریخی، مطالعات میدانی و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته گردآوری شده‌اند. تحلیل داده‌ها نیز بر مبنای الگوی تاریخی‌تطبیقی و با تمرکز بر سازوکارهای انتقال فرهنگی انجام گرفته است.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مهاجرت‌های قومی اقوامی چون کرد، بلوچ، عرب و ترکمن، و نیز مهاجرت‌های فردی تجار، استادکاران و طراحان، تنها به جابه‌جایی جمعیت محدود نبوده، بلکه انتقال مهارت‌های فنی، نظام‌های زیبایی‌شناختی، حافظه‌های فرهنگی، شبکه‌های تولید و الگوهای معیشتی را نیز در پی داشته است. این عناصر در فرایند تماس‌های فرهنگی و همزیستی تاریخی، در ساختارهای فرمی، فنی و فرآیندی قالی خراسان رسوب یافته و بخشی از هویت این دست‌بافته را شکل داده‌اند.

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. ۱۴۰۵ ©. ناشر این مقاله، انجمن انسان‌شناسی ایران است.

این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

ارجاع به مقاله: مقنی‌پور، مجیدرضا؛ رحمانی، اشکان. (۱۴۰۵). «قالی به مثابه حافظه مهاجرت: مطالعه‌ای انسان‌شناختی درباره شکل‌گیری هویت قالی‌بافی خراسان». نامه انسان‌شناسی، ۲۳ (۴۲): ۵۵-۸۲.

<https://doi.org/10.22034/jasi.2026.2090382.1637>

مقدمه

تاریخ جوامع انسانی را نمی‌توان صرفاً تاریخ استقرار در سرزمین‌ها دانست؛ بخش مهمی از این تاریخ در مسیر جابه‌جایی انسان‌ها، اشیاء، مهارت‌ها و شیوه‌های زیست شکل گرفته است. در انسان‌شناسی، مهاجرت تنها انتقال جمعیت از نقطه‌ای به نقطه دیگر تلقی نمی‌شود، بلکه فرآیندی فرهنگی است که طی آن «دانش‌های عملی، حافظه‌های جمعی، نظام‌های معنایی و الگوهای زیباشناختی نیز در بسترهای اجتماعی جدید جابه‌جا، بازتفسیر و بازتولید می‌شوند» (Naum, 2022: 493-494)؛ از این منظر، هر جابه‌جایی انسانی، افزون بر تغییر در پراکنش جمعیت، زمینه شکل‌گیری مناسبات فرهنگی تازه و دگرگونی در فرهنگ مادی را نیز فراهم می‌آورد.

سرزمین ایران، به دلیل موقعیت جغرافیایی و تنوع تاریخی خود، یکی از کانون‌های مهم این جابه‌جایی‌ها بوده است. در دوره‌های مختلف تاریخی، مهاجرت‌های داوطلبانه، کوچ‌های اجباری، سیاست‌های اسکان حکومتی و رفت‌وآمدهای تجاری، پیوسته گروه‌های انسانی با پیشینه‌های فرهنگی متفاوت را در کنار یکدیگر قرار داده است. حاصل این فرایند، نه صرفاً تغییر در ترکیب جمعیتی مناطق، بلکه شکل‌گیری شبکه‌های پیچیده‌ای از تماس فرهنگی، انتقال مهارت، اقتباس، سازگاری و آفرینش الگوهای فرهنگی جدید بوده است. بسیاری از تفاوت‌ها و شباهت‌های فرهنگی میان مناطق مختلف ایران را می‌توان در پرتو همین تاریخ طولانی تعامل و همزیستی فهم کرد. خراسان^۱ از جمله مناطقی است که تجربه مهاجرت در آن حضوری دیرپا و تعیین‌کننده داشته است. موقعیت جغرافیایی، ظرفیت‌های زیستی، اهمیت سیاسی و جایگاه مذهبی این سرزمین، طی قرن‌های متمادی زمینه حضور و استقرار گروه‌های متنوع انسانی را فراهم کرده است. اقوام و طوایف گوناگون در دوره‌های مختلف، با انگیزه‌هایی متفاوت راهی این منطقه شده‌اند؛ برخی در پی امنیت و معیشت، برخی در نتیجه سیاست‌های حکومتی و جابه‌جایی‌های اجباری و گروهی دیگر در پی فرصت‌های اقتصادی و تجاری. حاصل این حضورهای متوالی، شکل‌گیری فضایی فرهنگی است که تنوع و تکثر، از مهم‌ترین ویژگی‌های آن به شمار می‌رود.

یکی از مهم‌ترین عرصه‌هایی که پیامدهای این تماس‌های فرهنگی را می‌توان در آن مشاهده کرد، فرهنگ مادی است. اشیاء در اینجا صرفاً بازتاب روابط اجتماعی نیستند، بلکه خود «در شکل‌گیری، تداوم و انتقال این روابط نقش ایفا می‌کنند» (Miller, 2005: 3). مصنوعات فرهنگی، حافظه‌های جمعی را در خود انباشته می‌کنند و تجربه‌های زیسته، مهارت‌های فنی و نظام‌های معنایی را از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌دهند. از همین رو، مطالعه فرهنگ مادی صرفاً بررسی ویژگی‌های ظاهری اشیاء نیست، بلکه کوششی برای فهم فرایندهایی است که از خلال آنها روابط اجتماعی، هویت‌های فرهنگی و تجربه‌های تاریخی در کالبد اشیاء تثبیت و بازتولید می‌شود. بر این مبنا، «قالی» به‌عنوان فرهنگی مادی محل تلاقی دانش‌های فنی، نظام‌های زیبایی‌شناختی، شیوه‌های آموزش، تجربه‌های زیستی و حافظه‌های فرهنگی گروه‌های انسانی است. بسیاری از مهارت‌های بافت، شیوه‌های رنگرزی، ترکیب‌بندی نقش‌ها و حتی الگوهای تولید، نه در قالب متون مکتوب، بلکه از طریق آموزش عملی، روابط خویشاوندی، شبکه‌های حرفه‌ای و تجربه‌های روزمره میان نسل‌ها و میان گروه‌های مختلف انتقال یافته‌اند. به همین سبب، قالی را می‌توان یکی از عرصه‌های مطالعه انتقال فرهنگ در بستر مهاجرت و تماس‌های

۱. در مطالعه آکادمیک جغرافیای فرش، قالی هر سه استان خراسان شمالی، رضوی و جنوبی تحت عنوان قالی خراسان شناخته می‌شود، که در این مقاله نیز قالی

میان‌فرهنگی دانست. قالی‌بافی خراسان نیز در چنین بستری شکل گرفته است. بخش مهمی از تنوع کم‌نظیر سنت‌های بافندگی این منطقه پیامد استقرار طولانی‌مدت گروه‌های قومی مختلف، تماس مستمر میان آنان، انتقال مهارت‌های فنی، جابه‌جایی استادکاران و شکل‌گیری شبکه‌های مشترک تولید است. در این فرایند، عناصر فرهنگی نه به‌صورت ایستا، بلکه در خلال تعاملات اجتماعی دگرگون شده، با شرایط جدید سازگار گردیده و در قالب سنت‌های قالی‌بافی خراسان بازآفرینی شده‌اند. از این منظر، آنچه امروز به‌عنوان هویت قالی خراسان شناخته می‌شود، حاصل انباشت تدریجی تجربه‌های تاریخی و رسوب لایه‌های متعددی از تماس‌های فرهنگی در بستر فرهنگ مادی است.

مسئلهٔ اصلی این پژوهش تبیین سازوکارهایی است که از طریق آنها مهاجرت در ساختار قالی این منطقه به حافظه‌ای مادی تبدیل شده است. مقاله با تکیه بر رویکرد انسان‌شناسی فرهنگ مادی و با بهره‌گیری از مفاهیم مهاجرت، تماس فرهنگی، انتقال مهارت و حافظهٔ مادی، می‌کوشد نشان دهد که چگونه جابه‌جایی اقوام، مهاجرت استادکاران و شکل‌گیری شبکه‌های اجتماعی و حرفه‌ای، در طول زمان به انتقال دانش فنی، الگوهای زیبایی‌شناختی و سنت‌های بافندگی انجامیده و در نهایت در ویژگی‌های فرمی، فنی و معنایی قالی خراسان حضور پیدا کرده است.

۱- چارچوب نظری:

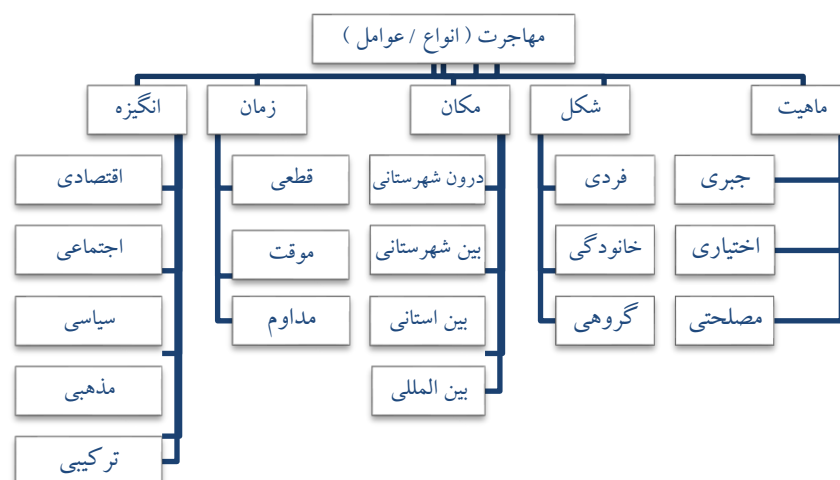
انسان‌شناسی، فرهنگ را فرآیندی پویا می‌داند که در بستر کنش‌های اجتماعی، روابط انسانی و تجربه‌های زیسته شکل می‌گیرد و استمرار می‌یابد. در این رویکرد، فرهنگ تنها در نظام‌های فکری، باورها و ارزش‌ها متجلی نمی‌شود، بلکه در اشیاء، فنون، شیوه‌های تولید، سازمان فضایی و دیگر نمودهای فرهنگ مادی نیز تجسم پیدا می‌کند. از این‌رو، تمایز میان فرهنگ مادی و غیرمادی، بیش از آنکه به دو قلمرو مستقل اشاره داشته باشد، بیانگر دو وجه از یک واقعیت فرهنگی واحد است؛ زیرا «بسیاری از معانی، ارزش‌ها و تجربه‌های اجتماعی در قالب اشیاء تثبیت شده و امکان تداوم و انتقال می‌یابند» (فکوهی، ۱۳۹۱: ۱۰۸-۱۱۰). به دیگر معنی، «اشیاء صرفاً بازتاب روابط اجتماعی نیستند، بلکه در شکل‌گیری، استمرار و بازتولید این روابط نیز مشارکت دارند و از همین رو مطالعهٔ آنها راهی برای فهم حیات اجتماعی انسان‌هاست» (Miller, 2005: 4). بر همین مبنا، در مطالعات انسان‌شناختی فرهنگ مادی، اشیاء در فرایندهای اجتماعی حضور دارند، در شکل‌گیری حافظه‌های فردی و جمعی نقش ایفا می‌کنند و بخشی از سازوکارهای بازتولید هویت‌های فرهنگی را بر عهده می‌گیرند. در همین ارتباط آپادورای با طرح مفهوم «زندگی اجتماعی اشیاء»^۱ نشان می‌دهد که اشیاء همانند انسان‌ها دارای «زندگی اجتماعی» هستند؛ آنها در جریان مبادله، جابه‌جایی و ورود به زمینه‌های فرهنگی مختلف، معانی تازه‌ای می‌یابند و در شبکه‌ای از روابط اجتماعی قرار می‌گیرند (Appadurai, 1986: 3-5).

از سوی دیگر، یکی از مهم‌ترین سازوکارهای شکل‌گیری و دگرگونی فرهنگ مادی، تماس فرهنگی است. «فرهنگ‌ها در انزوا شکل نمی‌گیرند، بلکه در نتیجهٔ ارتباط، همجواری، مبادله و تعامل مستمر با دیگر گروه‌های انسانی دگرگون می‌شوند. تماس فرهنگی، صرفاً به انتقال عناصر فرهنگی از یک جامعه به جامعهٔ دیگر نمی‌انجامد، بلکه زمینه‌ای برای اقتباس، بازتفسیر، ترکیب و خلق صورت‌های جدید فرهنگی فراهم می‌آورد» (فکوهی، ۱۳۹۱: ۱۳۰-۱۳۱). به بیان کلیفورد «فرهنگ‌ها و هویت‌های جمعی نه در سکون، بلکه در بستر جابه‌جایی، ارتباط و تجربه‌های مشترک شکل می‌گیرند و تداوم

می‌یابند» (Clifford, 1997: 5). در این میان، مهاجرت یکی از مهم‌ترین بسترهای تاریخی شکل‌گیری تماس‌های فرهنگی به شمار می‌رود. اگرچه در تعریف جمعیت‌شناختی، مهاجرت به «جابه‌جایی محل سکونت افراد یا گروه‌ها» اطلاق می‌شود (امانی و دیگران، ۱۳۵۴: ۷۱)، اما در رویکرد انسان‌شناختی، اهمیت آن به انتقال جمعیت محدود نمی‌شود. مهاجرت هم‌زمان با جابه‌جایی انسان‌ها، زمینه انتقال مهارت‌های عملی، عادات‌واره‌های فرهنگی، شیوه‌های معیشت، نظام‌های زیبایی‌شناختی و حافظه‌های جمعی را نیز فراهم می‌کند و به نوعی مهاجرت را می‌توان سازوکار و فرآیندی برای انتقال فرهنگ دانست؛ فرآیندی که در آن، دانش‌های فنی، مهارت‌های تولید، شیوه‌های آموزش، الگوهای زیبایی‌شناختی و تجربه‌های تاریخی، همراه با انسان‌ها جابه‌جا شده و در تعامل با شرایط اجتماعی و فرهنگی مقصد، به صورت‌های تازه‌ای از فرهنگ مادی تبدیل می‌شوند. به همین دلیل، بسیاری از تغییرات مشاهده‌شده در مصنوعات فرهنگی را باید حاصل این فرایندهای جابجایی دانست. پژوهش‌های انسان‌شناسی مرتبط با پدیده مهاجرت نیز بر این نکته تأکید دارند که اشیای همراه مهاجران تنها ابزارهای مصرفی یا کالاهای قابل مبادله نیستند، بلکه حامل خاطره، مهارت، تجرب زیسته و هویت فرهنگی‌اند و بخشی از فرایند انتقال و بازآفرینی فرهنگ را در جوامع مقصد ممکن می‌سازند (Trabert, 2020: 96-104). مهاجرت‌ها از منظرهای مختلف قابل طبقه‌بندی‌اند. از نظر ماهیت، مهاجرت ممکن است ارادی یا اجباری باشد (زنجانی، ۱۳۹۲: ۱۵)؛ از نظر شکل نیز می‌توان از مهاجرت‌های فردی، خانوادگی و یا گروهی سخن گفت و از منظر زمانی، مهاجرت‌های دائمی و موقت را از یکدیگر تفکیک کرد (ضراب و رخشانی‌نسب، ۱۳۸۸: ۲۶۲). در این میان برخی مانند کوچ‌نشینان، جابجایی‌هایی دائمی دارند. همچنین عوامل اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و سیستمی (ترکیبی) از مهم‌ترین زمینه‌های شکل‌گیری مهاجرت به شمار می‌روند (زنجانی، ۱۳۹۲: ۵۹). با این حال، در مطالعه حاضر اهمیت این تقسیم‌بندی‌ها بیش از آنکه در خود پدیده مهاجرت باشد، در پیامدهای انسان‌شناختی آنهاست؛ زیرا هر یک از این اشکال جابه‌جایی می‌توانند مسیرهای متفاوتی برای انتقال مهارت‌ها، سنت‌های هنری و عناصر فرهنگ مادی ایجاد کنند. تقسیم‌بندی‌ها و نظریه‌های انگیزشی مهاجرتی را می‌توان به‌صورت زیر نمایش داد:

تصویر ۱. انواع معیارهای تقسیم‌بندی در مهاجرت (نگارندگان)

Figure 1. Classification Criteria for Migration (Source: Authors, 2026)

در چنین چشم‌اندازی، قالی بخشی از فرهنگ مادی جامعه‌ای است که آن را تولید کرده و در تار و پود آن، لایه‌هایی از دانش فنی، تجربه‌های زیستی، نظام‌های زیبایی‌شناختی، روابط اجتماعی و حافظه تاریخی رسوب یافته است. شیوه بافت، سازمان‌دهی نقوش، ترکیب رنگ، مواد اولیه و حتی سبک و شیوه تولید، هر یک بخشی از تجربه‌های فرهنگی تولیدکنندگان را بازنمایی می‌کنند. از این منظر، مطالعه قالی‌بافی علاوه بر شناخت تحولات زیبایی‌شناختی و تکنیکی، راهی برای مطالعه فرآیندهای انتقال فرهنگ، تداوم حافظه اجتماعی و بازتولید هویت‌های فرهنگی در بستر فرهنگ مادی است. بر پایه این چارچوب نظری، قالی خراسان حاصل فرایندهای تاریخی تماس، انتقال و بازآفرینی فرهنگی است. مهاجرت اقوام، جابه‌جایی استادکاران، استقرار گروه‌های انسانی و شکل‌گیری شبکه‌های جدید تولید، مسیر انتقال مهارت، حافظه، شیوه‌های بافت و الگوهای زیبایی‌شناختی را نیز فراهم آورده است. از این منظر، ویژگی‌های فرمی، فنی و فرایندی قالی خراسان را می‌توان به منزله نمودهای فرهنگ مادی مطالعه کرد؛ نمودهایی که بخشی از تجربه‌های تاریخی مهاجرت و تماس‌های فرهنگی در آنها رسوب یافته و به هویت این سنت قالی‌بافی شکل داده‌اند.

۲- پیشینه پژوهش:

پژوهش‌های مرتبط با موضوع حاضر را می‌توان در سه محور عمده دسته‌بندی کرد: نخست، مطالعات انسان‌شناختی درباره مهاجرت، فرهنگ مادی و تماس‌های فرهنگی؛ دوم، پژوهش‌های مربوط به مهاجرت‌های تاریخی و استقرار اقوام در خراسان؛ و سوم، مطالعات تخصصی حوزه قالی و دست‌بافته‌های خراسان. مرور این مطالعات نشان می‌دهد که هر یک بخشی از مسئله حاضر را روشن ساخته‌اند، اما پیوند میان مهاجرت و تحولات قالی‌بافی خراسان، به‌ویژه از منظر انسان‌شناسی فرهنگ مادی، همچنان کمتر به‌عنوان موضوعی مستقل مورد توجه قرار گرفته است.

در حوزه مطالعات انسان‌شناختی، طی دو دهه اخیر پژوهش‌هایی با تمرکز بر رابطه میان مهاجرت، فرهنگ مادی، هویت و حافظه فرهنگی انجام شده است. مقنی‌پور (۱۳۹۵) در رساله دکتری *تحلیل علیت و عاملیت در هنرهای کاربردی ایران* نشان می‌دهد که جابه‌جایی اقوام، مهاجرت استادکاران و انتقال دانش فنی از مهم‌ترین عوامل دگرگونی هنرهای کاربردی ایران به شمار می‌روند و بسیاری از تحولات فرمی و فنی این هنرها را باید در بستر انتقال مهارت، شکل‌گیری شبکه‌های تولید و تعاملات میان فرهنگی تحلیل کرد. در سطح بین‌المللی نیز، ارمی (Ermi. 2008) در رساله دکتری خود درباره بازار فرش ایران نشان می‌دهد که تولید و گردش فرش صرفاً تابع روابط اقتصادی نیست، بلکه از طریق شبکه‌های اجتماعی، انتقال دانش حرفه‌ای و حافظه‌های صنفی بازتولید می‌شود. همچنین صفایی‌راد (SafaeiRad. 2012) با رویکرد فرهنگ مادی، نقش الگوهای نمادین و نظام‌های معنایی را در خوانش قالی ایرانی بررسی کرده و نشان داده است که قالی را باید رسانه‌ای برای انتقال معنا و حافظه فرهنگی دانست، نه صرفاً محصولی هنری. افزون بر این، پژوهش‌های انسان‌شناختی در حوزه مهاجرت و فرهنگ مادی، از جمله مطالعاتی که با الهام از دیدگاه‌های فرهنگ مادی و انسان‌شناسی اشیاء انجام شده‌اند، بر این نکته تأکید دارند که مهاجرت صرفاً به انتقال جمعیت محدود نمی‌شود، بلکه با جابه‌جایی مهارت‌ها، عادت‌واره‌ها، نظام‌های زیبایی‌شناختی و حافظه‌های فرهنگی همراه است و این عناصر در اشیاء و مصنوعات فرهنگی بازآفرینی می‌شوند؛ با وجود این، بخش عمده این پژوهش‌ها بر تجربه‌های هویتی مهاجران، شبکه‌های اجتماعی یا گردش اشیاء متمرکز بوده‌اند و کمتر به

این پرسش پرداخته‌اند که چگونه این فرایندهای فرهنگی در ساختار فنی، فرمی و معنایی هنرهای سنتی، به‌ویژه قالی، نفوذ می‌کنند.

دسته دوم پژوهش‌ها به مهاجرت‌های تاریخی و استقرار اقوام در خراسان اختصاص دارد. در این حوزه، پژوهش‌های متعددی درباره مهاجرت و اسکان کردهای کرمانج، بلوچ‌ها، عرب‌ها و دیگر گروه‌های قومی منتشر شده است (رضویان و شالی، ۱۳۹۰؛ آموزگار، ۱۳۸۷؛ لسترنج، ۱۳۶۴؛ مدنی، ۱۳۸۶؛ آیتی، ۱۳۷۱؛ توحیدی، ۱۳۵۹). این مطالعات، با تکیه بر اسناد تاریخی، منابع جغرافیایی و شواهد مردم‌شناختی، زمینه‌های تاریخی استقرار این اقوام، علل مهاجرت و پیامدهای جمعیتی و اجتماعی آن را بررسی کرده‌اند. افزون بر این، برخی پایان‌نامه‌ها و مقالات نیز به مطالعه ساختار قومی، پراکنش جمعیتی و روابط میان گروه‌های قومی در خراسان پرداخته‌اند. با وجود ارزش این پژوهش‌ها، محور اصلی آنها تاریخ مهاجرت یا ساختار اجتماعی اقوام بوده و کمتر به این پرسش پرداخته‌اند که این جابه‌جایی‌ها چگونه در فرهنگ مادی منطقه و به‌ویژه در سنت‌های تولیدی و هنری حضور یافته‌اند.

در حوزه مطالعات فرش نیز پژوهش‌های ارزشمندی درباره قالی خراسان انجام شده است. ژوله (۱۳۷۵) با بررسی میدانی مراکز قالی‌بافی خراسان، ویژگی‌های فنی، ساختاری و زیبایی‌شناختی تولیدات این مراکز را معرفی کرده است. صوراسرافیل (۱۳۷۸) در پژوهش خود درباره قالی خراسان، اطلاعات جامعی از پراکندگی مراکز قالی‌بافی، ویژگی‌های فنی، گونه‌های تولید و نسبت برخی مراکز با گروه‌های قومی ارائه می‌دهد. کمندلو (۱۳۹۵) نیز در پژوهش مربوط به فرش‌های روستایی و عشایری خراسان شمالی، پیوند میان هویت قومی کرمانج‌ها و ویژگی‌های دست‌بافته‌های آنان را بررسی کرده و نشان داده است که بخشی از تفاوت‌های قالی‌های این منطقه با پیشینه فرهنگی تولیدکنندگان آن ارتباط دارد. علاوه بر این، قاسم‌زاده و سامانیان (۱۳۹۱)، حصوری (۱۳۷۱) و فروغی‌نیا و دیگران (Foroughi Nia et al. 2016) هر یک بخشی از ویژگی‌های فنی، فرمی یا تاریخی سنت‌های بافندگی در حوزه‌های مختلف قالی‌بافی خراسان را مورد بررسی قرار داده‌اند. با این حال، تمرکز غالب این مطالعات بر معرفی مراکز قالی‌بافی، طبقه‌بندی نقوش، ویژگی‌های فنی یا انتساب‌های قومی بوده و کمتر به سازوکارهای انتقال دانش، حافظه فرهنگی و نظام‌های زیبایی‌شناختی در فرآیند مهاجرت پرداخته‌اند.

برآیند مطالعات پیشین نشان می‌دهد که سه حوزه مطالعاتی — یعنی پژوهش‌های انسان‌شناختی مهاجرت، مطالعات تاریخی مهاجرت اقوام خراسان و تحقیقات تخصصی فرش — عمدتاً به‌صورت مستقل از یکدیگر پیش رفته‌اند. در نتیجه، حلقه واسط میان این سه حوزه، یعنی تبیین چگونگی تاثیر فرآیندهای مهاجرت در فرهنگ مادی و بازنمایی آن در ساختار فرمی، فنی، فرآیندی و معنایی قالی خراسان، همچنان کمتر مورد توجه قرار گرفته است. پژوهش حاضر می‌کوشد این خلأ را پر کند.

۳- روش تحقیق

پژوهش حاضر با رویکردی تاریخی - انسان‌شناختی و با بهره‌گیری از روش تحلیل کیفی، به بررسی تأثیر مهاجرت بر شکل‌گیری هویت قالی‌بافی خراسان می‌پردازد. مبنای نظری پژوهش بر این دیدگاه استوار است که مهاجرت فرآیندی فرهنگی است که از طریق آن مهارت‌ها، شیوه‌های معیشت، نظام‌های زیبایی‌شناختی، الگوهای تولید و حافظه‌های جمعی میان گروه‌های انسانی انتقال می‌یابد و در فرهنگ مادی بازتولید می‌شود. بر همین اساس، قالی خراسان در این پژوهش به مثابه یکی از نمودهای فرهنگ مادی مطالعه شده است؛ پدیده‌ای که بخشی از تجربه‌های تاریخی مهاجرت و تماس‌های

فرهنگی در ساختار آن رسوب یافته است. روش پژوهش از نوع توصیفی - تحلیلی است و تحلیل داده‌ها بر اساس الگوی تحلیل تاریخی - تطبیقی انجام شده است. در این الگو، داده‌های تاریخی، مطالعات فرش‌شناسی و داده‌های میدانی در یک فرایند تطبیقی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند تا امکان شناسایی سازوکارهای انتقال عناصر فرهنگی از گروه‌های مهاجر به سنت قالی‌بافی خراسان فراهم شود. بنابراین، واحد تحلیل در این پژوهش نه صرفاً اقوام مهاجر و نه صرفاً قالی، بلکه رابطه میان الگوهای مهاجرت و مؤلفه‌های فرهنگ مادی قالی است.

داده‌های پژوهش از دو مسیر مکمل گردآوری شده‌اند. بخش نخست به مطالعه منابع کتابخانه‌ای اختصاص دارد و شامل منابع تاریخی، اسناد مربوط به جابه‌جایی اقوام، پژوهش‌های انسان‌شناسی، مطالعات تاریخ اجتماعی خراسان و تحقیقات تخصصی حوزه فرش است. این منابع برای بازسازی زمینه‌های تاریخی مهاجرت، تعیین زمان و چگونگی استقرار گروه‌های مهاجر و شناسایی حوزه‌های اصلی قالی‌بافی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. بخش دوم پژوهش بر داده‌های میدانی استوار است. داده‌های میدانی از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با استادکاران با سابقه در حوزه‌های بافت و رنگرزی، تولیدکنندگان، فروشندگان فرش و مطلعان محلی قالی‌بافی خراسان گردآوری شده است. انتخاب مشارکت‌کنندگان به شیوه نمونه‌گیری هدفمند انجام گرفت؛ به گونه‌ای که افراد منتخب، علاوه بر تجربه عملی در تولید یا شناخت قالی منطقه، از آگاهی تاریخی نسبت به سنت‌های قالی‌بافی محل زندگی خود نیز برخوردار باشند که در نهایت با مشورت با رابطین و مسئولین محلی در ادارات فرش استان‌های خراسان شمالی، رضوی و جنوبی، ۷ نفر واجد شرایط مذکور برای انجام مصاحبه بودند. هدف از انجام مصاحبه‌ها، گردآوری روایت‌های محلی درباره منشأ شیوه‌های بافت، انتقال مهارت‌ها، تغییرات نقش و رنگ، روابط میان گروه‌های قومی و حافظه تاریخی مرتبط با قالی‌بافی بوده است. روایت‌های میدانی نه به‌عنوان شواهد مستقل، بلکه در کنار اسناد تاریخی و مطالعات تخصصی، مبنای تفسیر یافته‌ها قرار گرفته‌اند.

به منظور عملیاتی‌سازی چارچوب نظری، مشخصه‌ها و تحولات قالی به‌عنوان شکلی از «فرهنگ مادی» به‌صورت مجموعه‌ای از شاخص‌های قابل مشاهده معرفی شدند. این شاخص‌ها در چهار سطح فرمی، فنی، فرایندی و فرهنگی سازمان‌دهی شدند (جدول شماره ۱). فرض اصلی پژوهش آن است که اگر مهاجرت در شکل‌گیری هویت قالی خراسان نقش داشته باشد، آثار آن باید در یکی یا چند مورد از این مؤلفه‌ها قابل مشاهده باشد.

در نهایت تحلیل داده‌ها در سه مرحله انجام گرفت. در مرحله نخست، داده‌های تاریخی برای شناسایی الگوهای مهاجرت و استقرار اقوام استخراج شد. در مرحله دوم، ویژگی‌های قالی‌بافی هر حوزه بر اساس مؤلفه‌های فرمی، فنی، فرایندی و فرهنگی طبقه‌بندی گردید. در مرحله سوم، با مقایسه این دو مجموعه داده، موارد هم‌پوشانی و پیوند میان جابه‌جایی‌های انسانی و تحولات قالی‌بافی تحلیل شد. لازم به تأکید است که هدف این مرحله، اثبات یک رابطه علت و معلولی یا همبستگی قطعی میان مهاجرت و شکل‌گیری قالی نبود، بلکه شناسایی شواهدی بود که از طریق آنها انتقال مهارت، تماس فرهنگی، همزیستی قومی و شبکه‌های تولید توانسته‌اند در ساختار قالی خراسان بازتاب یابند و به بخشی از حافظه مادی این سنت هنری تبدیل شوند.

جدول شماره ۱، معرفی مولفه و شاخصه‌های قالی (نگارندگان)

Table 1. Components and Attributes of Carpets (Source: Authors, 2026)

مولفه‌های قالی	شاخصه‌ها	سنجه‌ها
مولفه‌های فرمی قالی	الگوی چیدمانی طرح و نقش	متقارن / نامتقارن / نیمه متقارن
	سیک نمایش نقوش	شکسته / گردان / نیمه گردان
	الگوی رنگ‌گزینی	تضاد / هماهنگی
	ابعاد و نسبت‌ها	قالی / قالیچه
	مضمون طرح و نقش	طبیعی / قومی / مذهبی / اقتباسی
مولفه‌های فنی قالی	تراکم بافت	تراکم پایین، تراکم بالا
	نوع گره	فارسی / ترکی / جفتی
	مکانیزم بافت	تخت باف / نیم لول / لول باف
	ترکیب مواد اولیه	تمام پشم / پشمی / ابریشمی
	نوع رنگ‌رزی	طبیعی / شیمیایی / ترکیبی
مولفه‌های فرآیندی قالی	فرآیند زمانی تولید	سالیانه / فصلی
	فرآیند مکانی تولید	متمرکز / غیر متمرکز
	فرآیند سازماندهی تولید	تقسیم کار محدود / تقسیم کار گسترده
	فرآیند تعاملی تولید	خویش‌فرمایی / کارفرمایی / قراردادی
	فرآیند انتقال نقشه	ذهنی‌باف / حفظی‌باف / دستوری / نقشه
مولفه‌های فرهنگی	کارکرد محصول	زیرانداز، پرده، پشتی، آیینی
	نظام تولید و بازتولید معنایی طرح‌ها و نقوش	ارزیابی کیفی
	سنت‌های پیرامونی	ارزیابی کیفی

۴- خراسان بزرگ:

منطقه خراسان که امروزه به سه استان خراسان رضوی، خراسان شمالی و خراسان جنوبی تقسیم شده است، از کهن‌ترین و تأثیرگذارترین حوزه‌های تاریخی و فرهنگی ایران به شمار می‌رود. در جغرافیای تاریخی، خراسان بزرگ به سرزمینی وسیع در شرق فلات ایران اطلاق می‌شد که «از شرق و غرب میان هند و کویر لوت و از شمال و جنوب میان آمودریا (جیحون) و رشته‌کوه هندوکش قرار داشت. این سرزمین تاریخی، شامل چهار ربع اصلی نیشابور، مرو، هرات و بلخ بود» (لسترینج، ۱۳۶۴: ۴۰۸) که امروزه بخش‌هایی از آن میان ایران، افغانستان و ترکمنستان تقسیم شده است (رضویان و شالی، ۱۳۹۰: ۸۷). خراسان و ایالت‌های هم‌جوار آن، به‌ویژه قهستان و سیستان، در طول تاریخ از مهم‌ترین مراکز سکونت، مبادله و فعالیت فرهنگی در شرق ایران بوده‌اند. «موقعیت جغرافیایی این منطقه و همسایگی آن با حوزه‌های تمدنی مهمی چون هند، چین، آسیای میانه و ماوراءالنهر، خراسان را به یکی از اصلی‌ترین مسیرهای ارتباطی و فرهنگی شرق ایران تبدیل کرده بود» (افشار، ۱۳۸۹: ۳۶). افزون بر این، برخی پژوهشگران خراسان را نخستین محل استقرار اقوام آریایی در ورود به فلات ایران و یکی از کانون‌های اولیه شکل‌گیری مفهوم «ایران» یا «ایران‌شهر» دانسته‌اند؛ حوزه‌ای که بعدها به دیگر مناطق ایران گسترش یافت (رضویان و شالی، ۱۳۹۰: ۸۷). پس از ظهور اسلام، خراسان به یکی از مهم‌ترین مراکز شکل‌گیری حکومت‌های ایرانی - اسلامی، همچون طاهریان، صفاریان و سامانیان تبدیل شد. در این میان، سفر امام هشتم شیعیان به خراسان و شهادت ایشان در سناباد طوس، نقطه عطفی مهم در تاریخ فرهنگی و مذهبی این منطقه به شمار می‌رود. از آن

پس، «مشهدالرضا» به تدریج به مهم‌ترین مرکز زیارتی و مذهبی ایران بدل شد و نقش مذهبی - زیارتی شهر مشهد، تأثیر عمیقی بر تحولات اجتماعی، جمعیتی و فرهنگی خراسان برجای گذاشت؛ تأثیری که تا امروز نیز ادامه دارد.

ویژگی‌های جغرافیایی و تاریخی خراسان، این منطقه را در دوره‌های مختلف به یکی از مهم‌ترین حوزه‌های مهاجرپذیر ایران تبدیل کرده است. گستردگی سرزمین، وجود مراتع و مسیرهای ارتباطی، همجواری با مناطق مرزی، اهمیت اقتصادی و جایگاه مذهبی خراسان، زمینه حضور و استقرار گروه‌های مختلف قومی را در این منطقه فراهم ساخته است. مهاجرت‌های صورت گرفته به خراسان، از نظر ماهیت، هم شامل مهاجرت‌های ارادی و هم جابه‌جایی‌های اجباری بوده و از نظر شکلی نیز در قالب مهاجرت‌های فردی و گروهی رخ داده‌اند. بخشی از این مهاجرت‌ها با انگیزه‌های اقتصادی و معیشتی انجام شده و بخشی دیگر، حاصل سیاست‌های حکومتی، ناامنی‌های منطقه‌ای، جنگ‌ها یا شرایط زیست‌محیطی بوده است. پیامد این جابه‌جایی‌های تاریخی، شکل‌گیری نوعی تنوع و همزیستی قومی در خراسان بوده است؛ تنوعی که آثار آن را می‌توان در زبان، موسیقی، آیین‌ها، شیوه‌های معیشت و نیز در فرهنگ مادی منطقه مشاهده کرد. حضور اقوام مختلف، از جمله ترکمن‌ها، بلوچ‌ها، کرمانج‌ها، عرب‌ها و گروه‌های مهاجر دیگر، نه تنها سیمای جمعیتی خراسان را دگرگون ساخته، بلکه در شکل‌گیری سنت‌های هنری و صنایع بومی آن نیز نقش مهمی داشته است. در این میان، قالی‌بافی خراسان را می‌توان یکی از روشن‌ترین عرصه‌های بازتاب این تنوع و تماس فرهنگی دانست؛ هنری که در ساختار فرمی، نقش‌مایه‌ها، شیوه‌های بافت و نظام‌های زیبایی‌شناختی خود، بخشی از تاریخ مهاجرت و همزیستی قومی این سرزمین را حفظ کرده است.

۵ - مهاجرت‌های گروهی و تأثیر آن بر هنر قالی‌بافی منطقه

همانگونه که اشاره شد، چشم‌انداز فرهنگی خراسان در نتیجه استقرار و همزیستی گروه‌های انسانی متعددی شکل گرفته است که در دوره‌های مختلف تاریخی به این منطقه وارد شده‌اند. موقعیت جغرافیایی خراسان، اهمیت سیاسی و اقتصادی آن و نیز قرار گرفتن در مسیرهای ارتباطی شرق ایران، زمینه حضور اقوام و جمعیت‌هایی با پیشینه‌های قومی و فرهنگی متفاوت را فراهم کرده است. در ترکیب جمعیتی این منطقه می‌توان گروه‌هایی چون اعراب، ترک‌ها، کردها، بلوچ‌ها، بختیاری‌ها، لرها و هندی‌ها (کولی‌ها) را مشاهده کرد؛ گروه‌هایی که هر یک بخشی از تاریخ اجتماعی و فرهنگی خراسان را شکل داده‌اند و آثار حضور آنان در عرصه‌های گوناگون زندگی منطقه قابل مشاهده است. مهاجرت این اقوام در کنار خود مجموعه‌ای از مهارت‌ها، شیوه‌های معیشت، الگوهای زیبایی‌شناختی، سنت‌های فنی و تجربه‌های فرهنگی را نیز منتقل کرده است. بخشی از تنوع فرهنگی خراسان در نتیجه همین انتقال‌ها و تعاملاتی پدید آمده که در جریان هم‌جواری و زندگی روزمره میان گروه‌های مختلف شکل گرفته است.

در چنین شرایطی، بسیاری از عناصر فرهنگی نه به صورت ثابت و تغییرناپذیر، بلکه در فرایندهای طولانی مدت ارتباط، اقتباس، سازگاری و بازآفرینی شکل گرفته‌اند. قالی‌بافی از جمله حوزه‌هایی است که این فرایندها را به شکلی ملموس در خود بازتاب داده است. سنت‌های بافندگی همراه با مهاجرت گروه‌های انسانی جابه‌جا شده‌اند، در محیط‌های جدید با شرایط اجتماعی و فرهنگی متفاوت روبه‌رو شده‌اند و در مواردی در پیوند با سنت‌های محلی صورت‌های تازه‌ای یافته‌اند. از این رو، تنوع موجود در قالی‌های خراسان را می‌توان در پیوند با تاریخ استقرار اقوام مختلف و شبکه روابطی مطالعه کرد که میان آنان شکل گرفته است. نقش‌مایه‌ها، شیوه‌های بافت، ساختارهای فنی و حتی برخی سازمان‌های تولید، در مواردی حامل نشانه‌هایی از این پیشینه‌های تاریخی و فرهنگی هستند. در این میان بررسی تبار قومی، زمینه‌های مهاجرت و نحوه استقرار

گروه‌های مختلف در خراسان، امکان شناخت دقیق‌تری از مسیرهای انتقال دانش و مهارت‌های قالی‌بافی فراهم می‌کند. از خلال این بررسی می‌توان دریافت که چگونه برخی سنت‌های بافندگی از سرزمین‌های مبدأ به خراسان راه یافته‌اند، چگونه در بستر جدید تداوم پیدا کرده‌اند و چگونه در تعامل با سایر سنت‌های محلی دچار تغییر و تحول شده‌اند. در ادامه، مهم‌ترین گروه‌های مهاجر تأثیرگذار بر قالی‌بافی خراسان و نقش آنان در شکل‌گیری و تحول سنت‌های بافندگی این منطقه بررسی می‌شود.

۱-۵ - اقوام عرب؛ یکی از گروه‌های مهاجر در خراسان، اعراب ساکن مناطق جنوبی و مرکزی این حوزه هستند که حضور آنها تأثیر قابل توجهی بر فرهنگ و هنر این منطقه، به‌ویژه قالی‌بافی، برجای گذاشته است. درباره پیشینه استقرار اعراب در خراسان، دو دیدگاه عمده وجود دارد. گروهی، حضور آنان را به سده‌های نخستین اسلامی و مهاجرت گسترده قبایل عرب پس از فتح ایران مرتبط می‌دانند. بر اساس منابع تاریخی، پس از استقرار حکومت اسلامی، گروه‌های مختلفی از اعراب در نواحی شرقی ایران، به‌ویژه در قهستان و خراسان، سکونت یافتند. در منابع تاریخی از حضور طوایفی چون بنی‌تمیم، بنی‌قیس، خزیمه، بنی‌اسد و برخی قبایل دیگر در بخش‌های مختلف خراسان یاد شده است (آیتی، ۱۳۷۱: ۷۸؛ سیدی، ۱۳۷۷: ۹۳). تمرکز جمعیتی اعراب در جنوب خراسان تا اندازه‌ای بود که در دوره قاجار، بخش‌هایی از این منطقه با عنوان «عربخانه» شناخته می‌شد؛ چنان‌که رضاقلی‌خان هدایت نیز در روضه‌الصفای ناصری به تقسیم خراسان به «عربخانه» و «کردخانه» اشاره کرده است (رضاقلی‌خان، ۱۳۳۹). در مقابل، برخی پژوهشگران بخشی از اعراب کنونی خراسان را حاصل کوچ‌های اجباری عصر نادرشاه افشار می‌دانند؛ دوره‌ای که طی آن، گروه‌هایی از اعراب نواحی جنوبی ایران، به‌ویژه خوزستان، به خراسان منتقل شدند (فرهنگ جغرافیایی ایران، ۱۳۲۹). با این حال، «با توجه به شواهد تاریخی مربوط به حضور اعراب در خراسان پیش از عصر افشاریه، به نظر می‌رسد که مهاجرت اعراب به این منطقه در چند مرحله و در دوره‌های تاریخی متفاوت صورت گرفته باشد» (آموزگار، ۱۳۸۷: ۴۲).

حضور اعراب در جنوب خراسان، افزون بر تأثیرات جمعیتی و اجتماعی، در برخی عرصه‌های فرهنگ مادی منطقه نیز بازتاب یافته است. یکی از مهم‌ترین این عرصه‌ها، قالی‌بافی زنان عرب در مناطق جنوبی خراسان، به‌ویژه در بیرجند، فردوس، طبس، نعلبندان و دهستان عربخانه بوده است (صوراسرافیل، ۱۳۷۸: ۵۳). تا چند دهه پیش، قالی و قالیچه‌بافی^۱ در میان برخی طوایف عرب این مناطق رواج قابل توجهی داشت، هرچند امروزه دامنه این تولیدات محدودتر شده است. تولیدات قالیبافی اعراب خراسان عمدتاً به‌صورت ذهنی‌باف^۲ و در ابعاد کوچک شکل می‌گرفت و در آنها، برخی عناصر تصویری و نمادین مرتبط با زیست فرهنگی این اقوام مشاهده می‌شود. قالیچه‌های نمازی با نقش‌مایه‌هایی چون شتر، درخت نخل، مسجد و پیکره نمازگزاران، از شناخته‌شده‌ترین نمونه‌های این تولیدات به شمار می‌روند. در عین حال، بخشی از نقوش این قالیچه‌ها متأثر از سنت‌های قالی‌بافی بلوچ‌های خراسان است؛ برای مثال، استفاده از نقشه‌هایی چون «گوزنی» نشان‌دهنده تماس و مراودات فرهنگی میان اعراب و بلوچ‌های این منطقه است (مصاحبه با آقای عامری، شهریور ۱۴۰۴).

^۱ به‌طور معمول و عرف مناطق قالیباف، به قالی‌هایی با اندازه کمتر از ۶ متر مربع قالیچه گفته می‌شود.

^۲ قالی‌های ذهنی‌باف بدون هیچ نقشه‌ای بافته می‌شود و معمولاً بافنده ذهنیات خود را در نقوش قالی پیاده می‌سازد.

تصویر ۲. نمونه قالیچه نمازی عرب‌باف (ژوله، آرشیو شخصی)

Figure 2. An Example of an Arab-Woven Prayer Rug (Source: Zhuleh, Personal Archive)

۲- ۵- اقوام بلوچ؛ دربارهٔ پیشینهٔ تاریخی بلوچ‌های ساکن خراسان و چگونگی استقرار آنان در این منطقه، دیدگاه‌های متفاوت و گاه متناقضی وجود دارد. برخی منابع، مهاجرت بلوچ‌ها به ایران را به سده‌های نخست میلادی و حرکت تدریجی آنان از نواحی قفقاز به سمت شرق ایران مرتبط می‌دانند؛ با این حال، جزئیات این جابه‌جایی‌ها چندان روشن نیست. در مقابل، مینورسکی با استناد به گزارش‌های جغرافی‌نویسان مسلمان سده‌های چهارم و پنجم هجری، بلوچ‌ها را از جمله طوایفی می‌داند که در نواحی کرمان سکونت داشته‌اند و احتمالاً در پی تحولات سیاسی و هجوم سلجوقیان، به مناطق جنوب و شرق ایران رانده شده‌اند (مدنی، ۱۳۸۶: ۶۷-۶۵). برخی پژوهشگران نیز بخشی از بلوچ‌های خراسان را حاصل کوچ‌های اجباری عصر نادرشاه افشار می‌دانند (ژوله، ۱۳۷۵: ۲۱). افزون بر این، در دورهٔ معاصر نیز خشکسالی‌های پی‌درپی در جنوب شرق ایران، موج تازه‌ای از مهاجرت بلوچ‌ها به خراسان را رقم زده است.

امروزه بلوچ‌های خراسان در مناطق مختلف جنوب و شرق این حوزه، از جمله تربت‌حیدریه، تربت‌جام، تایباد، سرخس، درگز و حتی مشهد حضور دارند (صوراسرافیل، ۱۳۷۸: ۷۱). ساختار اجتماعی و شیوهٔ زیست این اقوام تا دهه‌های اخیر، عمدتاً مبتنی بر کوچ‌نشینی و دامداری بوده و یکجانشینی آنها در خراسان، به‌ویژه پس از سیاست‌های اسکان عشایر در دورهٔ پهلوی اول، گسترش یافته است.^۱ با وجود این، بسیاری از ویژگی‌های فرهنگی و هنری بلوچ‌های خراسان همچنان تحت تأثیر سنت‌های کوچ‌روی باقی مانده است؛ تأثیری که به‌روشنی در بافته‌ها و دست‌بافته‌های آنان مشاهده می‌شود.

قالی و قالیچه‌های بلوچ خراسان، از نظر ساختار فنی و شخصیت بصری، تفاوت آشکاری با تولیدات شهری خراسان، به‌ویژه مراکزی چون مشهد و نیشابور دارند. استفاده از شیوهٔ بافت تک‌پود، گره فارسی، کاربرد موی بز در کناره‌پیچی، بهره‌گیری از طیف‌های رنگی محدود و تیره، ابعاد کوچک و قالب‌های قالیچه و کناره، و نیز غلبهٔ طرح‌های ذهنی‌باف، از مهم‌ترین ویژگی‌های این تولیدات است. این ویژگی‌ها، افزون بر جنبه‌های فنی، بازتابی از شیوهٔ زیست عشایری و شرایط معیشتی بلوچ‌ها نیز به شمار می‌روند؛ زیرا سبک زندگی کوچ‌نشین، نیازمند تولید بافته‌هایی سبک، قابل حمل و متناسب با

۱. از مهم‌ترین اقدامات رضاشاه در جهت تقویت حکومت مرکزی و تضعیف قدرت عشایر می‌توان به این موارد اشاره داشت: یکجا نشینی اجباری یا اصطلاحاً تخته‌قاچو شدن عشایر (از سال ۱۳۰۸)، خلع سلاح عشایر، برکناری سران ایلات و گماردن ماموران نظامی به جای آنها، تبعید برخی از ایلات و جابجایی قدرت از ایلات به نهادهای دولتی (امان‌اللهی بهاروند، ۱۳۸۳).

فضای زیستی موقت بوده است (مصاحبه با آقای قربانی، شهریور ۱۴۰۴). در بسیاری از تولیدات بلوچ‌های خراسان، نوعی پیوند میان حافظه قومی، محیط زیست و نظام معیشتی مشاهده می‌شود. محدود بودن طیف رنگی، غلبه نقوش هندسی، و تأکید بر ساختارهای تکرارشونده، بخشی از نظام زیبایی‌شناختی عشایری این قوم را بازتاب می‌دهد.

گسترده‌ی حوزه‌های قالی‌بافی بلوچ‌های خراسان، موجب شده است که این اقوام به یکی از مهم‌ترین گروه‌های عشایری قالیباف شرق ایران تبدیل شوند. امروزه قالی‌بافی مناطق وسیعی چون تربت‌حیدریه، تربت‌جام، تایباد، سرخس و درگز، همچنان به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم متأثر از حضور و سنت‌های قالیبافی بلوچ‌هاست. به همین دلیل، بخشی از هویت بصری قالی خراسان معاصر را می‌توان حاصل حضور تاریخی بلوچ‌ها و انتقال الگوهای فنی و زیبایی‌شناختی آنان به این منطقه دانست.

تصویر ۳. نمونه قالیچه بلوچ خراسان (نگارندگان)

Figure 3. An Example of a Baluch Rug from Khorasan (Source: Authors, 2026)

۳ - ۵ - اقوام کرد؛ جابجایی و اسکان اجباری اقوام در مناطق مختلف ایران در دوره‌های گوناگون تاریخی، بخشی از سیاست‌های حکومتی برای کنترل مرزها، تثبیت قدرت سیاسی و مدیریت نواحی ناامن به شمار می‌رفت. یکی از مهم‌ترین نمونه‌های این سیاست در خراسان، کوچ گسترده اقوام کرد به شمال این منطقه در عصر صفوی است. در دوران پس از تسلط اعراب بر ایران و نیز در دوره‌های بعد، خراسان به سبب موقعیت مرزی و اهمیت سیاسی خود، همواره در معرض حملات اقوام مهاجم، به‌ویژه ازبکان، قرار داشت. استمرار این ناامنی‌ها تا دوره صفویه، حکومت مرکزی را به اتخاذ سیاست‌های جدید دفاعی واداشت. در همین راستا، شاه عباس صفوی گروه‌هایی از ایلات کرمانج - شاخه‌ای از ایل بزرگ شکاک در نواحی آذربایجان و مرزهای ایران و عثمانی - را ابتدا به اطراف ری و ورامین و سپس، در حدود سال ۱۰۱۰ هجری قمری، به شمال خراسان منتقل کرد (قاسم‌زاده و سامانیان، ۱۳۹۱: ۱۱۱). بنا بر گزارش منابع تاریخی، حدود چهل و پنج هزار خانوار کرد در این جابه‌جایی بزرگ شرکت داشتند و در مناطق مختلف شمال خراسان اسکان یافتند (توحیدی، ۱۳۵۹). این مهاجرت، که ماهیتی سیاسی و اجباری داشت، یکی از مهم‌ترین جابه‌جایی‌های قومی در تاریخ ایران محسوب می‌شود و آثار آن تا امروز در ساختار فرهنگی و جمعیتی منطقه خراسان باقی مانده است.

از مهم‌ترین ایلات کردِ مستقر در شمال خراسان می‌توان به ایل‌های زعفرانلو و شادلو اشاره کرد (کمندلو، ۱۳۹۵: ۶۵). حضور کردها در شهرها و نواحی‌ای چون قوچان، شیروان، بجنورد، اسفراین، کلات نادری و درگز، به تدریج موجب شکل‌گیری نوعی هویت فرهنگی و هنری متمایز در شمال خراسان شد که قالی‌بافی یکی از مهم‌ترین نمودهای آن به شمار می‌رود. امروزه بخش مهمی از تشخص قالی‌بافی شمال خراسان متأثر از سنت‌های بافندگی آنهاست. دست‌بافته‌های کردی این منطقه، هرچند ریشه در سنت‌های قالی‌بافی مناطق کردنشین غرب ایران دارند، اما در فرآیند استقرار طولانی‌مدت در خراسان، تحت تأثیر محیط فرهنگی جدید دچار دگرگونی شده‌اند. تفاوت در نقش‌مایه‌ها، الگوهای رنگ‌آمیزی و حتی مواد اولیه مصرفی، نشان‌دهنده نوعی سازگاری فرهنگی و تماس مستمر با دیگر اقوام ساکن خراسان است (مصاحبه با خانم دادور، شهریور ۱۴۰۴). به‌عنوان نمونه در بسیاری از قالی‌ها و قالیچه‌های کرمانجی، می‌توان نشانه‌هایی از تأثیر سنت‌های بصری اقوام ترکمن و بلوچ را مشاهده کرد (قاسم‌زاده و سامانیان، ۱۳۹۱: ۱۰۹).

تصویر ۴. نمونه قالیچه کردی خراسان (کمندلو، ۱۳۹۵)

Figure 4. An Example of a Kurdish Rug from Khorasan (Source: Kamandlou, 2016)

۴ - ۵ - اقوام ترکمن؛ ترکمن‌ها از اقوام ترک‌زبان ساکن آسیای میانه هستند که امروزه در کشورهای ترکمنستان، ایران، افغانستان و ازبکستان پراکنده‌اند. این اقوام، شاخه‌ای از قبایل اغوز به شمار می‌روند و طوایفی چون تکه، ارساری، سالور، چودور، یموت، گوگلان و ساریق از مهم‌ترین شاخه‌های آنها محسوب می‌شوند^۱ (Sümer, 1980: 14, 139). «ساختار اجتماعی ترکمن‌ها، همانند بسیاری از ایلات کوچ‌نشین ایران، بر پایه نظام ایلی و طایفه‌ای شکل گرفته و واحدهایی چون ایل، طایفه، تیره و بنکو در سازمان اجتماعی آنان نقش داشته‌اند» (آزادی، ۱۹۷۵: ۱۰). تا پیش از تثبیت مرزهای سیاسی جدید در اواخر قرن نوزدهم میلادی، ترکمن‌ها در گستره وسیعی از آسیای میانه و مرزهای شمال شرقی ایران، به‌صورت آزادانه کوچ می‌کردند؛ اما با شکل‌گیری مرزهای جدید، بخشی از این اقوام در نواحی شمال و شمال شرق ایران ساکن شدند (Housego, 1978: 18). در میان طوایف ترکمن ساکن ایران، تکه‌ها حضور پررنگ‌تری در بخش‌هایی از خراسان شمالی و خراسان رضوی داشته‌اند و استقرار آنها در این مناطق، تأثیر قابل توجهی بر فرهنگ و هنر محلی برجای گذاشته است. یکی از مهم‌ترین بازنمودهای فرهنگ مادی ترکمن‌ها، قالی‌ها و قالیچه‌های آنان است که از نظر ساختار فرمی و فنی،

۱. از میان طوایف مختلف، یموت‌ها از قبایل پرجمعیت بخش عمده ترکمن‌های ایران را تشکیل می‌دهند که قسمتی از آنها نیز در ترکمنستان اقامت دارند (Mackle & Thompson, 1980: 21). یموت‌های ایران در ناحیه شرقی دریای خزر در منطقه ترکمن صحرا زندگی می‌کنند و شغل اصلی آنها دامداری است.

جایگاهی متمایز در میان دستبافته‌های عشایری ایران دارند. در قالی ترکمن، نوعی نظم هندسی و ساختار تکرارشونده مشاهده می‌شود که با شیوه زیست کوچ‌نشینی و نظام اجتماعی ایلی این اقوام پیوند دارد. مهم‌ترین عناصر بصری این قالی‌ها، گل‌های بزرگ و کوچک هندسی، ترکیب‌بندی‌های منظم و حاشیه‌های موازی است که در سراسر متن قالی تکرار می‌شوند. این ساختار منظم و تکرارشونده، در کنار محدودیت نسبی رنگ‌ها، بخشی از نظام زیبایی‌شناختی ترکمن‌ها را بازتاب می‌دهد. حضور ترکمن‌ها در شمال و شمال شرق خراسان، به‌ویژه در مناطق مرزی، موجب انتقال بخشی از این سنت‌های بافندگی به حوزه قالی‌بافی خراسان شده است. یکی از مهم‌ترین مراکز تولید قالیچه‌های ترکمنی در خراسان، روستای دویدوخ در منطقه راز و جرگلان خراسان شمالی است. قالیچه‌های این منطقه، به‌ویژه نمونه‌های دوروی ابریشمی، از ظرافت فنی و انسجام فرمی قابل توجهی برخوردارند و در آنها بسیاری از سنت‌های نقش‌پردازی ترکمنی، به‌ویژه در انتخاب رنگ‌ها و سازماندهی نقوش، حفظ شده است (مصاحبه با آقای جانمحمدی، شهریور ۱۴۰۴). استقرار طولانی‌مدت ترکمن‌ها در خراسان، موجب شکل‌گیری نوعی تعامل فرهنگی میان آنان و دیگر اقوام منطقه شده است. از این رو، بخشی از ویژگی‌های قالی ترکمن خراسان را می‌توان حاصل فرآیند همزیستی و تماس فرهنگی در این حوزه دانست؛ فرآیندی که در آن، سنت‌های بصری و فنی ترکمنی، ضمن حفظ هویت اصلی خود، با ویژگی‌های بومی خراسان نیز پیوند خورده‌اند.

تصویر ۵. نمونه قالیچه ترکمن با نقش معروف گل (گول) (نگارندگان).

Figure 5. An Example of a Turkmen Rug Featuring the Traditional Gul Motif (Source: Authors, 2026)

تصویر ۶. بافت فرش دورو در راز و جرگلان (منبع: www.farahancarpet.com)

Figure 6. Double-Sided Carpet Weaving in Raz and Jargalan (Source: Farahan Carpet, <https://farahancarpet.com>)

۶- مهاجرت‌های فردی و تاثیر آن بر فرش منطقه خراسان

اگرچه در نگاه نخست، مهاجرت‌های فردی در مقایسه با جابه‌جایی‌های گسترده قومی، تأثیر کمتری بر ساختار فرهنگی مناطق مهاجرپذیر دارند، اما مطالعه تاریخ هنر و صنایع سنتی ایران نشان می‌دهد که در بسیاری موارد، حضور شمار اندکی از هنرمندان، استادکاران یا تولیدکنندگان مهاجر، توانسته است مسیر تحول یک سنت هنری را دگرگون سازد. در حوزه هنرهای کاربردی، انتقال مهارت، تجربه، الگوهای طراحی و شیوه‌های تولید، غالباً از طریق همین جابه‌جایی‌های محدود اما اثرگذار صورت گرفته است. قالی‌بافی خراسان نیز از این قاعده مستثنی نیست. بخشی از رونق و تشخیص برخی مراکز مهم قالی‌بافی این منطقه نتیجه استقرار فردی طراحان، استادکاران، رنگ‌رزان و تولیدکنندگانی بوده است که از دیگر حوزه‌های قالی‌بافی ایران به خراسان مهاجرت کرده‌اند. این افراد، علاوه بر انتقال دانش فنی و مهارت‌های حرفه‌ای، در بسیاری موارد موجب ورود شیوه‌های جدید طراحی، ترکیب‌بندی، رنگ‌پردازی و سازمان تولید به منطقه شده‌اند.

در برخی شهرهای خراسان، همچون مشهد، بیرجند، طبس و سبزوار، شکل‌گیری یا تحول کارگاه‌های قالی‌بافی تا حد زیادی با حضور همین افراد پیوند داشته است. مهاجرت استادکاران و تولیدکنندگان، به‌ویژه در دوره معاصر و هم‌زمان با گسترش بازار فرش، موجب شد که سنت‌های مختلف قالی‌بافی ایران در خراسان با یکدیگر تلاقی پیدا کنند و در نتیجه، گونه‌هایی تازه و ترکیبی از نظر فرمی و فنی شکل گیرد. لذا بررسی قالی‌بافی خراسان بدون توجه به نقش این مهاجرت‌های فردی، تصویری ناقص از فرآیند شکل‌گیری و تحول این سنت هنری به دست خواهد داد. در ادامه، برخی از مهم‌ترین نمونه‌های این مهاجرت‌های فردی و تأثیر آنها بر مراکز شاخص قالی‌بافی خراسان مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱- ۶- تجار غیربومی (تبریز) و قالی خراسان؛ پس از سقوط صفویان، هجوم افغان‌ها و آشفته‌گی‌های سیاسی عصر

افشاریه، بسیاری از سنت‌های هنری و صنایع شهری ایران، از جمله قالی‌بافی، دچار رکود شدند. با استقرار حکومت قاجار و شکل‌گیری دوره‌ای نسبتاً طولانی از ثبات نسبی سیاسی از یک سو و شناخته‌شدن قالی ایرانی به‌عنوان کالایی ارزشمند در بازارهای بین‌المللی از سوی دیگر، زمینه برای احیای دوباره برخی فعالیت‌های اقتصادی و هنری مرتبط با تولید و عرضه قالی فراهم شد. در این میان، شهر تبریز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز تجاری ایران، نقش تعیین‌کننده‌ای در بازگشت قالی ایران به بازارهای جهانی ایفا کرد. «بازرگانان تبریزی، که بخش عمده تجارت خارجی کشور را در اختیار داشتند، شبکه گسترده‌ای از دادوستد را در شهرهای مختلف ایران سازمان‌دهی کرده بودند و تجارت فرش نیز بخش مهمی از این فعالیت اقتصادی به شمار می‌رفت» (ادواردز، ۱۳۷۰: ۶۳). در ابتدا، تجار تبریزی با جمع‌آوری قالی‌های کهنه^۱ از شهرهای مختلف ایران و انتقال این محصولات به تبریز، این آثار را از طریق مسیرهای تجاری عثمانی به بازارهای جهانی صادر می‌کردند^۲ (اتیک، ۱۳۸۳: ۸۹). اما با افزایش تقاضا و کاهش تدریجی قالی‌های قدیمی موجود در بازار، بازرگانان تبریز به سمت تولید قالی‌های نو روی

۱. به نظر می‌رسد در آن زمان کشورهای اروپایی قالی‌های کهنه را با بهای بیشتری خریداری می‌کردند، یعنی نزد آنان قالی کهنه مرغوب‌تر از قالی نو بود. به این ترتیب همیشه مقداری قالی کارکرده و پاخورده از خانه‌ها به بازارها انتقال داده می‌شد. این قالی و قالیچه‌ها به این منظور بافته شده بود که در خود کشور مورد استفاده قرار گیرد. اینها در کارگاه‌های بافندگی تهیه نشده بود، بلکه مردم روستاها و عشایر آنها را بافته بودند، بنابراین قطع آنها اغلب کوچک و طرح‌هایشان نیز تکراری بود. اندازه آنها معمولاً دراز و باریک بود (اتیک، ۱۳۸۳: ۹۰).

۲. این بازرگانان در شهر استامبول شعبه داشتند و کار اصلی آنها خرید مصنوعات کشورهای اروپایی و فرستادن آنها به ایران از راه طرابوزان بود (اتیک،

آوردند و برای این منظور، در مناطق مستعد قالی‌بافی ایران سرمایه‌گذاری کردند (ژوله، ۱۳۸۴: ۳۳).

خراسان، به‌ویژه شهر مشهد، یکی از مهم‌ترین حوزه‌هایی بود که مورد توجه این تجار و تولیدکنندگان قرار گرفت. حضور بازرگانان و استادکاران مهاجر آذربایجانی در خراسان، نقشی اساسی در شکل‌گیری و احیای قالی‌بافی شهری این منطقه داشت. ژوله در بررسی تاریخ معاصر قالی مشهد، تأکید می‌کند که افراد غیربومی، به‌ویژه مهاجران آذربایجانی، سهم مهمی در آغاز و گسترش قالی‌بافی نوین مشهد داشته‌اند و از خانواده‌هایی چون خامنه‌ای و عموآوغلی به‌عنوان چهره‌های اثرگذار این روند یاد می‌کند (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۷۳). از مهم‌ترین این مهاجران، محمد کهنمویی - مشهور به عموآوغلی - بود که اصالتاً اهل روستای کهنموی آذربایجان و از فعالان صنعت نساجی و ابریشم‌بافی تبریز به شمار می‌رفت. وی در حدود سال ۱۲۵۰ هجری قمری، هم‌زمان با رونق تجارت جهانی فرش ایران، به همراه خانواده خود به مشهد مهاجرت کرد و پس از تغییر نام خانوادگی به «عموآوغلی»، فعالیت خود را از نساجی به تولید قالی معطوف ساخت. فرزندان او، عبدالمحمد و علیجان عموآوغلی نیز این مسیر را ادامه دادند و به تدریج به مهم‌ترین تولیدکنندگان قالی مشهد تبدیل شدند (مصاحبه با آقای درودی، شهریور ۱۴۰۴). کارگاه‌های آنان در مناطقی چون محمودآباد، طرقله، درخش و شاندیز، از مراکز اصلی تولید قالی در اطراف مشهد به شمار می‌رفت.^۱

حضور این تولیدکنندگان مهاجر، بسیار فراتر از انتقال یک فعالیت اقتصادی صرف به خراسان بود. آنها الگوهای جدید طراحی، سازمان کارگاهی، شیوه‌های رنگرزی و معیارهای بازار جهانی را نیز وارد این منطقه کردند. در نتیجه، قالی مشهد به تدریج از قالب تولیدات محلی و محدود خارج شد و به یکی از مهم‌ترین مراکز قالی شهری ایران تبدیل گردید. بخشی از هویت فرمی و فنی قالی معاصر خراسان، به‌ویژه در حوزه تولیدات شهری، حاصل همین انتقال دانش و تجربه از مراکز قالی‌بافی آذربایجان به خراسان است. تأثیر مهاجرت تجار آذربایجانی، تنها به مشهد محدود نماند. ژوله در بررسی تاریخ قالی‌بافی سبزوار نیز، رونق این حوزه را به حضور چند کارفرمای مهاجر آذربایجانی نسبت می‌دهد که در شکل‌گیری تولید کارگاهی فرش در این منطقه نقش داشته‌اند (ژوله، ۱۳۸۹: ۱۷۲). مهاجرت تجار و تولیدکنندگان تبریزی به خراسان را می‌توان نمونه‌ای روشن از انتقال شبکه‌های اقتصادی و دانش فنی در بستر مهاجرت دانست؛ فرآیندی که نه‌تنها به احیای قالی‌بافی خراسان انجامید، بلکه ساختار تولید، نظام زیبایی‌شناختی و جایگاه تجاری قالی این منطقه را نیز دگرگون ساخت.

۲-۶ - استادکاران غیربومی و قالی خراسان؛ از اواسط دوره قاجار، هم‌زمان با رونق دوباره تولید و تجارت فرش در

ایران، علاوه بر تجار و سرمایه‌گذاران تبریزی، گروهی از استادکاران، طراحان و بافندگان حرفه‌ای نیز از مراکز مهم قالی‌بافی ایران، به‌ویژه آذربایجان، کرمان، یزد، نائین و اصفهان، به مناطق مختلف خراسان مهاجرت کردند. حضور این افراد نقش مهمی در انتقال دانش فنی، شیوه‌های طراحی، نظام کارگاهی و الگوهای زیبایی‌شناختی به خراسان داشت و در بسیاری از مناطق، موجب شکل‌گیری یا دگرگونی سنت‌های قالی‌بافی محلی شد. در برخی حوزه‌ها همچون بیرجند، طبس و مشهد، تا دهه‌های پایانی قرن چهاردهم شمسی، بخش مهمی از شخصیت فنی و فرمی قالی منطقه، متأثر از حضور همین استادکاران مهاجر بود. بسیاری از آنان نه‌تنها به تولید قالی می‌پرداختند، بلکه با آموزش نیروهای محلی، تربیت بافندگان جدید و سازمان‌دهی کارگاه‌های تولیدی، نقش فعالی در گسترش قالی‌بافی منطقه ایفا کردند. در نتیجه، بخشی از هویت بصری قالی

۱. بعد از فوت استاد عبدالمحمد عموآوغلی در سال ۱۳۱۶ شمسی، برادرش علیجان عموآوغلی بعد از هشت سال دوری از کار قالی‌بافی از تهران به مشهد آمد و تا مدتی کار برادر را با جدیت دنبال کرد و سرانجام نیز در سال ۱۳۳۶ در سن ۶۵ سالگی درگذشت (ژوله، ۱۳۷۵).

خراسان معاصر را می‌توان حاصل انتقال و بومی‌شدن سنت‌های قالی‌بافی دیگر مناطق ایران در بستر جغرافیایی و فرهنگی خراسان دانست. جدول شماره ۲، بر اساس برخی پژوهش‌های میدانی دهه‌های هفتاد و هشتاد شمسی و نیز مصاحبه با مطلعان محلی، به شماری از این استادکاران مهاجر و حوزه‌های فعالیت آنان اشاره دارد.

جدول ۲. استادکاران مهاجرت کرده به مناطق خراسان (نگارندگان)

Table 2. Master Weavers Who Migrated to Different Regions of Khorasan (Source: Authors, 2026)

استادکار / طراح	منطقهٔ سکنتی در خراسان	منطقهٔ عزیمت	توضیحات
محمد کرمانی	کاشمر (روستای فروتقه)	کرمان	وی بین سال‌های ۱۲۶۰ تا ۱۲۸۰ هجری شمسی در روستای فروتقه کاشمر سکونت داشته و احتمالاً برای اولین بار به سفارش حاج حسین سجادی (از اهالی همان روستا) به بافتن قالی مبادرت ورزید. پس از آن با استقبال مردم روستا این هنر در روستاهای دیگری نیز همچون تربقان، فدافن، کاژخانه و رزق‌آباد نیز توسعه یافت (مصاحبه با آقای ترشیزیان، شهریور ۱۴۰۴).
مصباح یزدی	طَبَس	یزد	از اولین استادکاران مهاجر طَبَس بود که در حدود دههٔ بیست شمسی، در آن منطقه به تولید قالی مشغول بود وی در دوره‌ای موفق به جذب استادکاران و سرمایه‌گذاران دیگری از مناطق اطراف برای تولید فرش در طَبَس شد (مصاحبه با آقای فیضی، شهریور ۱۴۰۴).
علی مقیمی	طَبَس (روستای حلوان)	نائین	وی استادکار زبده و ماهر قالی نائین بود که در سال ۱۳۵۰ در روستای حلوان اقامت گزید، به‌طوری‌که طی مدت کوتاهی اغلب مردمان روستا به کار قالی‌بافی به شیوهٔ نائینی مشغول شدند و به تدریج سایر روستاهای اطراف طَبَس مانند کریت، عشق‌آباد و سپس خود شهر طَبَس نیز به شیوهٔ تولید نائین گرایش یافتند (مصاحبه با آقای فیضی، شهریور ۱۴۰۴).
عبدالکریم	مشهد	کرمان	از طراحان کارگاه عمواغلی بود (ژوله، ۱۳۸۹).
عبدالحمید صنعتکار	مشهد	کرمان	عبدالحمید صنعتکار در سال ۱۲۸۷ در کرمان متولد شد و در ۱۲ سالگی پس از عزیمت به مشهد (همراه پدرش) به طراحی قالی‌های کارگاه عبدالمحمد عمواغلی پرداخت. از شاهکارهای او قالی معروف «کوزه کنانی» بود ^۱ (ژوله، ۱۳۸۹).
عباسقلی صابر	مشهد	تبریز	احتمالاً وی جزء استادکارانی بوده که همراه خانوادهٔ عمواغلی از آذربایجان به مشهد مهاجرت کرده بودند (مصاحبه با آقای درودی، شهریور ۱۴۰۴).

۱. سیسل ادواردز در کتاب معروف «قالی ایران» می‌نویسد: «قالی کوزه‌کنانی در حقیقت نمونه شگفت‌آور و شاهکار هنر قالی بافیست، که حد اعلای مهارت و استادکاری را در این حرفه نشان می‌دهد. در مدت ۵۰ سال قالیهای نفیسی را در نقاط مختلف ایران و کشورهای مغرب زمین دیده‌ام، ولی قالی‌ای که توسط عمواغلی بافته شده در زمره نفیس‌ترین قالیهای نوبافت جهان است. طرح متن و حواشی آن را باید زیبایی مطلق و جوهر زیبایی خواند. نقشهای سروناز و یا نگاره‌های ماری به طور زیبایی جلوه‌گری می‌کنند، که هر بیننده‌ای را تحت تاثیر قرار می‌دهد و چون ذره‌بین نداشتیم نتوانستیم گره‌ها را به طور دقیق شمارش کنیم» (ادواردز، ۱۳۷۰).

۷- بحث

تحلیل داده‌های تاریخی، اسناد، مصاحبه‌های میدانی و مقایسه ویژگی‌های قالی‌های مناطق مختلف خراسان نشان می‌دهد که نسبت میان مهاجرت و قالی‌بافی را می‌توان فراتر از سطح هم‌زمانی تاریخی میان جابه‌جایی اقوام و شکل‌گیری مراکز قالی‌بافی توضیح داد. آنچه داده‌های این پژوهش آشکار می‌سازد، آن است که مهاجرت از طریق مجموعه‌ای از سازوکارهای فرهنگی، فنی و اجتماعی در ساختار قالی خراسان رسوب کرده و به بخشی از حافظه مادی این منطقه تبدیل شده است. از این منظر، چشم‌انداز امروز قالی منطقه حاصل انتقال تدریجی دانش، مهارت، عادت‌واره‌ها، نظام‌های زیبایی‌شناختی و شبکه‌های اجتماعی در بستر تماس‌های میان‌فرهنگی است.

نخستین سازوکار، انتقال مهارت و دانش فنی است. داده‌های پژوهش نشان می‌دهد که مهاجرت استادکاران و بافندگان حرفه‌ای، بیش از هر عامل دیگری در تحول ساختار فنی قالی خراسان مؤثر بوده است. ورود استادکاران کرمانی، نائینی، یزدی و آذربایجانی به شهرهایی چون مشهد، طبس و کاشمر، صرفاً به انتقال نیروی انسانی محدود نماند، بلکه شیوه‌های جدید طراحی، نظام رنگ‌بندی، روش‌های بافت، سازمان‌دهی تولید و آموزش نسل جدید بافندگان را نیز به همراه آورد. از این رو، تغییر برخی ویژگی‌های فنی قالی خراسان را باید نتیجه انتقال دانش حرفه‌ای دانست، نه صرفاً جابه‌جایی افراد. دومین سازوکار، انتقال حافظه فرهنگی است. در میان گروه‌های عشایری و قومی، قالی بخشی از حافظه جمعی جامعه محسوب می‌شود و بسیاری از نقش‌مایه‌ها، ترکیب‌بندی‌ها و سنت‌های بافت، حامل تجربه‌های تاریخی، باورهای قومی و شیوه‌های زیست هستند. استمرار برخی نقوش در قالی بلوچ، عرب، کرد و ترکمن، حتی پس از استقرار چند نسل در خراسان، نشان می‌دهد که مهاجرت الزاماً به گسست فرهنگی منجر نشده، بلکه بخشی از حافظه قومی از طریق دست‌بافته‌ها بازتولید شده است. در این معنا، قالی به رسانه‌ای برای استمرار حافظه فرهنگی در جغرافیایی جدید تبدیل شده است.

سومین سازوکار، انتقال عادت‌واره‌های تولید است. تفاوت میان قالی‌های عشایری و تولیدات شهری، تنها تفاوتی فنی نیست، بلکه بازتاب دو شیوه متفاوت زیستن است. غلبه بافته‌های ذهنی، ابعاد کوچک، قابلیت حمل، محدود بودن طیف رنگی و استمرار برخی روش‌های سنتی تولید در میان بلوچ‌ها، کردها و ترکمن‌های خراسان، نشان می‌دهد که بخشی از عادت‌واره‌های ناشی از زندگی کوچ‌نشینی، حتی پس از استقرار در خراسان، همچنان در شیوه تولید قالی تداوم یافته است. بنابراین، بخشی از ویژگی‌های قالی عشایری را باید بازتاب استمرار عادت‌واره‌های فرهنگی دانست، نه صرفاً انتخاب‌های فنی. چهارمین سازوکار، انتقال نظام زیبایی‌شناختی است. تماس طولانی‌مدت میان اقوام مختلف، زمینه انتقال تدریجی الگوهای بصری را فراهم کرده است. نزدیکی برخی نقش‌مایه‌های قالی عرب و بلوچ، تأثیر سنت‌های ترکمنی بر قالی کرمانج‌های شمال خراسان و ورود الگوهای طراحی آذربایجان به قالی شهری مشهد، همگی بیانگر آن است که نظام‌های زیبایی‌شناختی نیز همانند مهارت‌های فنی، قابلیت جابه‌جایی و بازآفرینی دارند. در نتیجه، بسیاری از ویژگی‌های بصری قالی خراسان را باید حاصل هم‌نشینی سنت‌های زیبایی‌شناختی مختلف دانست.

پنجمین سازوکار، انتقال شبکه‌های اجتماعی و اقتصادی است. مهاجرت تجار تبریزی به مشهد نمونه روشنی از این فرایند است. آنان تنها سرمایه مالی را منتقل نکردند، بلکه شبکه‌های صادرات، نظام سفارش، الگوهای تولید کارگاهی و ارتباط با بازارهای جهانی را نیز وارد خراسان کردند. به همین دلیل، تحول امروز قالی مشهد متأثر از تغییر سازمان تولید و

شبکه‌های مبادله بوده است. ششمین سازوکار، انتقال شیوه‌های معیشت است. میان نظام معیشتی و ویژگی‌های قالی رابطه‌ای مستقیم وجود دارد. در گروه‌های کوچ‌نشین، محدودیت‌های ناشی از جابه‌جایی، نوع مواد اولیه، اندازهٔ بافته، شیوهٔ تولید و حتی انتخاب نقوش را تحت تأثیر قرار داده است. با گذار تدریجی برخی گروه‌ها به یکجانشینی، بخشی از این ویژگی‌ها تغییر کرده، اما بسیاری از آنها همچنان در سنت‌های قالی‌بافی منطقه باقی مانده و به بخشی از هویت محلی تبدیل شده‌اند. در نهایت، انتقال نظام معنایی نیز در شکل‌گیری هویت قالی خراسان نقش داشته است. برخی نقوش مذهبی در قالی‌های عرب، استمرار نقوش هویتی در قالی بلوچ و حفظ الگوهای قومی در بافته‌های کرمانج‌ها، نشان می‌دهد که قالی علاوه بر انتقال دانش فنی، حامل نظام‌های معنایی و نمادین نیز بوده است. به همین دلیل، بخشی از تفاوت میان حوزه‌های مختلف قالی‌بافی خراسان را باید در تفاوت نظام‌های معنایی گروه‌های تولیدکننده جست‌وجو کرد.

برآیند این یافته‌ها نشان می‌دهد که آنچه در خراسان جابه‌جا شده، صرفاً انسان‌ها نبوده‌اند؛ بلکه شبکه‌ای از مهارت‌ها، حافظه‌ها، عادت‌واره‌ها، نظام‌های زیبایی‌شناختی و روابط اجتماعی نیز همراه آنان انتقال یافته است. قالی خراسان حاصل رسوب تدریجی همین فرایندها در فرهنگ مادی منطقه است؛ رسوبی که در ساختار فنی، سازمان تولید، زبان بصری و نظام معنایی این دست‌بافته‌ها قابل مشاهده است.

جدول ۳. مولفه‌های انتقال‌یافته و بازآفرینی فرهنگی در شکل‌گیری هویت قالی خراسان (نگارندگان)

Table 3. Transferred Components and Processes of Cultural Reproduction in the Formation of Khorasan Carpet Identity (Source: Authors, 2026)

گروه‌های مهاجر	مولفهٔ انتقال‌یافته	شاخصه‌های قابل بررسی در قالی	ساز و کار و نوع انتقال	حوزهٔ تأثیر پذیرفته
اقوام عرب	حافظهٔ فرهنگی نظام معنایی نظام زیبایی‌شناختی	به‌کارگیری مضامین مذهبی، تولید قالیچهٔ نمازی (کارکرد)، برخی نقوش مشترک با بلوچ	انتقال بین نسلی، مجاورت با دیگر اقوام	عربخانه (بیرجند)
اقوام بلوچ	عادت‌واره شیوهٔ معیشت حافظهٔ فرهنگی	ویژگی‌های فنی، فرمی و فرایندی قالی (انتقال نقشه)	سابقهٔ کوچ‌نشینی، آموزش درون‌قومی	تربت حیدریه، تربت جام، درگز، سرخس، تایباد، اطراف مشهد
اقوام کرد	حافظهٔ فرهنگی، نظام زیبایی‌شناختی	ویژگی‌های فرمی قالی، برخی نقوش و نظام چیدمانی مشترک با ترکمن‌ها	انتقال بین نسلی، مجاورت با دیگر اقوام	قوچان، شیروان، بجنورد، اسفراین
اقوام ترکمن	نظام زیبایی‌شناختی عادت‌واره	ویژگی‌های فنی (بافت تخت و تک‌پوده) و فرمی (شیوهٔ نمایش نقوش، رنگ‌گزینی محدود) قالی	پایداری سنت‌های قومی، انتقال بین نسلی	راز و جرگلان، تربت جام، درگز
تجار تبریز	شبکهٔ اجتماعی مهارت شیوهٔ معیشت	فرآیند مکانی تولید (کارگاهی)، فرآیند سازمان‌دهی تولید (تقسیم کار گسترده)، فرآیند انتقال نقشه (استفاده از نقشه)، ویژگی‌های فنی (تولید قالی با تراکم بالا)	شبکهٔ تجارت، سرمایه‌گذاری، ارتباط با بازار داخلی و خارجی	مشهد، محمودآباد، شاندیز، طرنبه، سبزوار
استادکاران	مهارت نظام زیبایی‌شناختی	ویژگی‌های فرمی (سبک) نمایش گردان نقوش، تغییر در شیوه‌های رنگ‌گزینی	آموزش استاد شاگردی	طبس (کریست، عشق‌آباد، حلوان) کاشمر، (فروتقه، کاژخانه، رزق‌آباد، فدافن) مشهد

۸ - نتیجه‌گیری

این پژوهش با تکیه بر رویکرد انسان‌شناسی فرهنگ مادی، کوشید رابطه میان مهاجرت و قالی‌بافی خراسان را در سطح سازوکارهای انتقال فرهنگی تبیین کند. نتایج پژوهش نشان داد که آنچه در طی چند سده در خراسان رخ داده، فرایندی تدریجی از انتقال مهارت‌ها، حافظه‌های فرهنگی، عادت‌واره‌های تولید، نظام‌های زیبایی‌شناختی، شبکه‌های اجتماعی و شیوه‌های معیشت بوده است؛ فرایندی که در بستر تماس‌های میان‌فرهنگی، همزیستی طولانی‌مدت و بازآفرینی مداوم سنت‌های محلی، در ساختار قالی این منطقه رسوب کرده است. از این منظر، قالی خراسان حاصل انباشت تاریخی تجربه‌های فرهنگی گروه‌های گوناگونی است که در دوره‌های مختلف این سرزمین را زیسته و در شکل‌گیری سیمای فرهنگی آن سهیم بوده‌اند.

از سوی دیگر مطالعه و تحلیل هنرها و تولیدات بومی، زمانی به درکی عمیق‌تر از فرایندهای فرهنگی می‌انجامد که توجه از «خاستگاه» عناصر فرهنگی به «سازوکارهای انتقال» آنها معطوف شود. در این پژوهش، قالی به منزله عرصه‌ای برای بازتولید و استمرار تجربه‌های اجتماعی مطالعه شد. استمرار برخی ویژگی‌های فنی در قالی‌های بلوچ، انتقال نظام‌های طراحی از طریق استادکاران مهاجر، تحول سازمان تولید در پی ورود تجار آذربایجانی و دگرگونی تدریجی الگوهای بصری در نتیجه تماس‌های میان‌قومی، همگی نشان می‌دهد که فرهنگ مادی، بیش از آنکه بازتابی ایستا از گذشته باشد، محصول کنش‌های تاریخی و تعاملات پیوسته انسانی است. هر تغییر در شیوه تولید، سازمان کار، نظام نقش‌پردازی یا الگوی بافت، می‌تواند بازتاب جابه‌جایی بخشی از دانش، تجربه یا حافظه فرهنگی باشد که از طریق انسان‌ها انتقال یافته و در کالبد یک شیء مادی تداوم یافته است. از این رو، مطالعه قالی از منظر انسان‌شناسی، امکان خوانش لایه‌هایی از تاریخ اجتماعی را فراهم می‌کند که در بسیاری از منابع مکتوب کمتر بازنمایی شده‌اند. بنابراین، آنچه امروز به‌عنوان هویت قالی خراسان شناخته می‌شود، حاصل فرایندهای طولانی انتقال، اقتباس، سازگاری و بازآفرینی فرهنگی است؛ نه مجموعه‌ای از ویژگی‌های ثابت و از پیش موجود.

در نهایت، پژوهش حاضر می‌کوشد نشان دهد که مطالعه هنرهای بومی، هنگامی ظرفیت تبیین انسان‌شناختی می‌یابد که آثار هنری نه به‌عنوان اشیایی منفک از زندگی اجتماعی، بلکه به‌مثابه بخشی از فرایندهای تاریخی و روابط فرهنگی مطالعه شوند. در چنین خوانشی، یک اثر هنری بومی و فرهنگ‌های پیرامون آن، سندی از حرکت انسان‌ها، استمرار حافظه‌های فرهنگی و بازآفرینی سنت‌ها در بستر جابه‌جایی‌های تاریخی است.

منابع

- آموزگار، یوسف (۱۳۸۷). «تاریخچه مختصر اعراب جنوب خراسان». تهران، پژوهش‌نامه فرهنگ و ادب، ۶ (۴): ۴۹ - ۱۷.
- آیتی، محمدحسین (۱۳۷۱). بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قاینات و قهستان. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- اتیک، آنت (۱۳۸۳). فرش‌های دوره قاجار، از مجموعه تاریخ و هنر فرش‌بافی در ایران (بر اساس دایره‌المعارف ایرانیکا)، زیر نظر احسان یارشاطر. مترجم رجبعلی خمسه. تهران: انتشارات نیلوفر.

- ادواردز، سیسل (۱۳۷۰). *قالی ایران*. تهران: انتشارات فرهنگسرا.
- افشار، ایرج (۱۳۸۹). «بررسی جغرافیای تاریخی راه ابریشم و نقش برجسته ایران در شکل‌گیری آن». *ماهنامه پیام دریا*، ۱۹۹ (۱۹)، ۶-۱۷.
- امانی، مهدی و دیگران (۱۳۵۴). *لغت‌نامه جمعیت‌شناسی*. تهران: دانشگاه تهران.
- بی‌نا (۱۳۲۹). *فرهنگ جغرافیای ایرانی*. تهران: دایره جغرافیایی ستاد ارتش.
- توحیدی، کلیم‌الله (۱۳۵۹). *حرکت تاریخی قوم کرد به خراسان و دفاع از تمامیت ارضی کشور*. مشهد: مرو.
- حصوری، علی (۱۳۷۱). *نقش‌های قالی ترکمن و اقوام همسایه*. تهران: انتشارات فرهنگان.
- رضا قلی‌خان (۱۳۳۹). *تاریخ روضه‌الصفای ناصری*. تهران: حکمت.
- رضویان، محمدتقی؛ شالی، محمد (۱۳۹۰). «جغرافیای تاریخی خراسان». *خراسان بزرگ*. ۴ (۲): ۹۲-۶۷.
- زنجانی، حبیب‌الله (۱۳۹۲). *مهاجرت*. تهران: انتشارات سمت.
- ژوله، تورج (۱۳۷۵). *برگی از قالی خراسان*. تهران: شرکت سهامی فرش ایران.
- ژوله، تورج (۱۳۸۱). *پژوهشی در فرش ایران*. تهران: انتشارات یساولی.
- ژوله، تورج (۱۳۸۴). *جستاری در تاریخ فرهنگی، اجتماعی، سیاسی فرش ایران ۱۲۶۴ - ۱۳۶۴ هـ ق* (در شناخت نمونه‌هایی از فرش ایران). تهران: شرکت سهامی فرش ایران.
- سیدی، مهدی (۱۳۷۷). *پژوهش طرح جامع مطالعات توسعه و احیای کشاورزی در جنوب خراسان*. جهاد سازندگی، مشهد.
- صوراصرافیل، شیرین (۱۳۷۸). *بر کویرهای سبز جنوب (فرش خراسان)*. تهران: انتشارات احیای کتاب.
- ضراب، اصغر؛ رخشانی‌نسب، حمیدرضا (۱۳۸۸). «روند مهاجریپذیری و مهاجرفرستی شهرهای ایران در دو دهه اخیر». *فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی*. ۳۹ (۱۰): ۲۷۲ - ۲۴۷.
- کمندلو، حسین (۱۳۹۵). *طرح و نقش در فرش‌های عشایری و روستایی خراسان شمالی*. سمنان: انتشارات دانشگاه سمنان.
- لسترنج، جی (۱۳۶۴). *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*. ترجمه محمود عرفان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- فراهانی، علیرضا (۱۴۰۱). *فرش دورو ابریشم دیدوخ ترکمن چیست و چگونه بافته می‌شود؟*. در سایت فرش فراهان. تاریخ دسترسی: ۱۴۰۴/۹/۲۱ - <https://farahancarpet.com/fa/turkmen-double-sided-silk-rug/>
- فکوهی، ناصر (۱۳۹۱). *مبانی انسان‌شناسی*. تهران: نشر نی.
- قاسم‌زاده، زهره؛ سامانیان، صمد (۱۳۹۱). «طرح و نقش در بافته‌های کرمانجی در خراسان شمالی». *نامه هنرهای تجسمی و کاربردی*. ۹: ۱۱۸ - ۹۳.
- مدنی، سید جلال‌الدین (۱۳۸۶). *تاریخ سیاسی معاصر ایران*. تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
- مقنی‌پور، مجیدرضا (۱۳۹۵). *تحلیل علیت و عاملیت در هنرهای کاربردی ایران (رساله دکتری)*. دانشکده هنر. دانشگاه شاهد. تهران.

- Appadurai, A. (1986). *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Azadi, S. (1975). *Turkoman Carpets and the Ethnographic Significance of Their Ornaments*. Robert Pinner (Trans.). London: the Crosby Press.

- Clifford, J. (1997). *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Erami, N. (2008). *The soul of the market: Knowledge, authority, and the making of expert merchants in the Persian rug bazaar*. Doctoral dissertation, Columbia University, New York, NY.
- Foroughi Nia, M.; Piri, A.; Erfanmanesh, R.; & Hosseini Kermani, L. (2016). Carpets design and map investigation of Baluch of Khorasan (Case study of areas Taibad and Khaf). *Asian Social Science*, 12(4): 159–169. <https://doi.org/10.5539/ass.v12n4p159>
- Housego, J. (1978). *Tribal Rugs; An Introduction to the Weaving of the Tribes of Iran*. London: Van Nostrand Reinhold Company.
- Mackle, L W. and J. T (Edt.). (1980). *Turkmen Tribal Carpets and Traditions*. Washington D. C.: The Textile Museum.
- Miller, D. (2005). *Materiality*. Durham: Duke University Press. (ISBN: 9780822336488)
- Naum, M. (2022). Migration and material culture. In L. A. De Cunzo & C. D. Roeber (Eds.), *The Cambridge handbook of material culture studies* (pp. 301–326). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108622639.013>
- Safaï Rad, F. (2012). Subjectivity and the cultural constraints of academic literature in material culture: An investigation into the discussion of pattern and symbol in Persian carpets. *Metronome*, 2, 31–42.
- Sümer, F. (1980). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilatı Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

مصاحبه‌ها:

- آقای یدالله ترشیزیان (تولیدکننده با سابقه محلی قالی در منطقه کاشمر)
- آقای محمد مهدی جان محمدی (از مطلعین محلی منطقه اسفراین)
- خانم لیلا دادور (از بافندگان قدیمی منطقه بجنورد)
- آقای حسینعلی درودی (از مطلعین محلی منطقه مشهد)
- آقای محمدجواد عامری (بومی منطقه طبس و فروشنده قالی در بازار تهران)
- آقای هاشم قربانی (استادکار رنگرزی در منطقه تربت جام)
- آقای حاج محمدنبی فیضی (تولیدکننده قدیمی قالی در مناطق یزد و طبس)

References:

- Afshar, I. (2010). Historical Geography of the Silk Road and Iran's Significant Role in Its Formation. *Payam-e Darya*, 19(199), 6–17 **(in Persian)**.
- Amani, M., et al. (1975). *Dictionary of Demography*. Tehran: University of Tehran Press **(in Persian)**.
- Amouzgar, Y. (2008). A Brief History of the Arabs of Southern Khorasan. *Farhang va Adab Research Journal*, 6(4), 17–49 **(in Persian)**.
- Appadurai, A. (1986). *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Atik, A. (2004). *Qajar Carpets*. In *The History and Art of Carpet Weaving in Iran (Based on Encyclopaedia Iranica)*. Edited by Ehsan Yarshater. Translated by Rajab-Ali Khamseh. Tehran: Niloufar Publications **(in Persian)**.
- Ayati, M. H. (1992). *Baharestan: A History and Biographical Dictionary of the Notables of Qaenat and Quhestan*. Mashhad: Ferdowsi University Press **(in Persian)**.
- Azadi, S. (1975). *Turkoman Carpets and the Ethnographic Significance of Their Ornaments*. R. Pinner (Trans.). London: The Crosby Press.

- Bina. (1950). *Iranian Geographical Dictionary*. Tehran: Army Geographical Bureau **(in Persian)**.
- Clifford, J. (1997). *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Edwards, C. E. (1991). *The Persian Carpet*. Tehran: Farhangsara Publications **(in Persian)**.
- Erami, N. (2008). *The Soul of the Market: Knowledge, Authority, and the Making of Expert Merchants in the Persian Rug Bazaar* (Doctoral dissertation). Columbia University, New York, NY.
- Fakouhi, N. (2012). *Foundations of Anthropology*. Tehran: Ney Publications **(in Persian)**.
- Farahani, A. (2023, February 4). *What Is the Turkmen Didukh Double-Sided Silk Carpet and How Is It Woven?* Retrieved December 12, 2025, from <https://farahancarpet.com/fa/turkmen-double-sided-silk-rug/> **(in Persian)**.
- Foroughi Nia, M., Piri, A., Erfanmanesh, R., & Hosseini Kermani, L. (2016). Carpets design and map investigation of Baluch of Khorasan (Case study of areas Taibad and Khaf). *Asian Social Science*, 12(4), 159–169. <https://doi.org/10.5539/ass.v12n4p159>
- Ghasemzadeh, Z., & Samanian, S. (2012). Design and Motifs in Kormanj Weavings of North Khorasan. *Journal of Visual and Applied Arts*, 9, 93–118 **(in Persian)**.
- Hasouri, A. (1992). *Turkmen Carpet Motifs and Neighboring Ethnic Groups*. Tehran: Farhang Publications **(in Persian)**.
- Housego, J. (1978). *Tribal Rugs: An Introduction to the Weaving of the Tribes of Iran*. London: Van Nostrand Reinhold Company.
- Kamandlou, H. (2016). *Design and Motifs in the Nomadic and Rural Carpets of North Khorasan*. Semnan: Semnan University Press **(in Persian)**.
- Le Strange, G. (1985). *The Lands of the Eastern Caliphate*. Translated by Mahmoud Erfan. Tehran: Scientific and Cultural Publications **(in Persian)**.
- Mackle, L. W., & J. T. (Eds.). (1980). *Turkmen Tribal Carpets and Traditions*. Washington, DC: The Textile Museum.
- Madani, S. J. (2007). *The Contemporary Political History of Iran*. Tehran: Daftar-e Entesharat-e Eslami **(in Persian)**.
- Miller, D. (2005). *Materiality*. Durham: Duke University Press.
- Moghanipour, M. (2016). *Causality and Agency in Iranian Applied Arts* (Doctoral dissertation). Faculty of Art, Shahed University, Tehran **(in Persian)**.
- Naum, M. (2022). Migration and material culture. In L. A. De Cunzo & C. D. Roeber (Eds.), *The Cambridge Handbook of Material Culture Studies* (pp. 301–326). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108622639.013>
- Razavian, M. T., & Shali, M. (2011). Historical Geography of Khorasan. *Greater Khorasan*, 4(2), 67–92 **(in Persian)**.
- Reza Qoli Khan. (1960). *Tarikh-e Rowzat al-Safa-ye Naseri*. Tehran: Hekmat Publications **(in Persian)**.
- Safa'i Rad, F. (2012). Subjectivity and the Cultural Constraints of Academic Literature in Material Culture: An Investigation into the Discussion of Pattern and Symbol in Persian Carpets. *Metronome*, 2, 31–42.
- Seydi, M. (1998). *Comprehensive Development and Agricultural Rehabilitation Study of Southern Khorasan*. Mashhad: Jihad-e Sazandegi **(in Persian)**.
- Sour-e Esrafil, S. (1999). *Across the Green Deserts of the South: Carpets of Khorasan*. Tehran: Ehyaye Ketab Publications **(in Persian)**.
- Sümer, F. (1980). *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

- Tavahodi, K. (1980). *The Historical Migration of the Kurdish People to Khorasan and the Defense of Iran's Territorial Integrity*. Mashhad: Marv Publications **(in Persian)**.
- Zanjani, H. (2013). *Migration*. Tehran: SAMT Publications **(in Persian)**.
- Zarrab, A., & Rakhshani-Nasab, H. R. (2009). Trends in In-Migration and Out-Migration in Iranian Cities during the Last Two Decades. *Social Welfare Quarterly*, 10(39), 247–272 **(in Persian)**.
- Zhuleh, T. (1996). *A Leaf from the Carpet of Khorasan*. Tehran: Iran Carpet Company **(in Persian)**.
- Zhuleh, T. (2002). *Studies in Iranian Carpets*. Tehran: Yassavoli Publications **(in Persian)**.
- Zhuleh, T. (2005). *Essays on the Cultural, Social, and Political History of Iranian Carpets (1264–1364 AH): Understanding Selected Examples of Iranian Carpets*. Tehran: Iran Carpet Company **(in Persian)**.

Interviews:

- Ameri, M. J. (2025). Interview with a native of the Tabas region and carpet dealer in the Tehran Bazaar **(in Persian)**.
- Daroudi, H. A. (2025). Interview with a local informant from the Mashhad region **(in Persian)**.
- Dadvar, L. (2025). Interview with an experienced carpet weaver from the Bojnord region **(in Persian)**.
- Feyzi, H. M. (2025). Interview with a veteran carpet producer in the Yazd and Tabas regions **(in Persian)**.
- Ghorbani, H. (2025). Interview with a master carpet dyer from the Torbat-e Jam region **(in Persian)**.
- Janmohammadi, M. M. (2025). Interview with a local informant from the Esfaryen region **(in Persian)**.
- Tereshizian, Y. (2025). Interview with a veteran local carpet producer from the Kashmar region **(in Persian)**.